

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2013

UDK 323.1(474.5)(091)
Ep37

Mokslinis redaktorius
Česlovas Laurinavičius

Knygos rengimą ir leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-4-9

Recenzentai
prof. dr. Dalia Leinartė
dr. Rasa Čepaitienė

Vilius Ivanauskas

Tarp liaudies ir tautos: kultūrininkų veikla ir etniškumo projekcijos sovietmečio Lietuvoje

Įvadas

Etniškumo eskalavimas sovietmečiu – svarbus tuometinio kultūrininko Lietuvoje veiklos kodas. Etniškumui (lietuviškumui) palanki sovietmečio kultūrininko pozicija formavosi ne vien kaip individualus kūrėjo pasirinkimas ir jo socialinės terpės įtaka. Ją nulėmė ir sistemos palaikomas etninis partikuliarizmas – prie socialistinio kelio priderinta „tautų žydėjimo“ projekcija, ir postalininiu laikotarpiu sustiprėję, nesuvaldyti nacionaliniai procesai, kurie tapo dažna kasdienybės santykių, kylančių nacionalinių įtampų (pirmiausia su rusiškąja kultūra), kultūros autentiškumo paieškų priežastimi ir padariniu. Šie nevienodos paskirties ir „vertybinio krūvio“ etniškumo diskursą lėmę šaltiniai leidžia išskirti dvi pagrindines sovietmečiu pastebimas etniškumo projekcijas: liaudinių etniškumą ir tradicionalistinį (kitaip – autentišką, esencialistinį) etniškumą. Jie abu darė įtaką nacionalinio tapatumo mobilizacijai sovietmečiu, nors kartu nebuvo visiškai (įskaitant ir tradicionalizmą) autonomiškai nuo sovietų primetamos internacionalizmo darbotvarkės. Kultūrininku šiame tekste laikomi sovietinės Lietuvos kultūros ir mokslo veikėjai, inteligentijos atstovai, paprastai dirbę

oficialiose įstaigose, dalyvavę tuometiniame viešajame gyvenime, turėję legalias galimybes skleisti idėjas, estetines vertybes, kurti kultūros ir mokslo produkciją bei paslaugas, t. y. pasižymėję kultūrinio kapitalo kaupimu.¹

Šiame straipsnyje pristatomos tezės yra savotiška tąsa A. Švedo, V. Klumbio, A. Šukio, A. Ramonaitės įdirbio ir ankstesnių mano paties tyrinėjimų apie sovietmečio kultūrininkus, pateikiant išvalgų apie kultūrinę nomenklatūrą², kultūrininkų veiklą vėlyvuoju sovietmečiu, rašytojų organizacijas, taip pat sovietmečio menininkų, mokslininkų ratelius ir tinklus tiriant Sąjūdį ir tinklaveiką.³ Šiuo straipsniu kultūrininkų veiklą bandoma pateikti aiškinantis nacionalizmo temą. Neatsitiktinai tokie nacionalizmo teoretikai kaip R. Szporlukas⁴ R. Šporlukas), R. Brubakeris (R. Brubeikeris), E. Kedourien (E. Kiduri), M. Hrochas yra teigę, kad nacionalizmas nėra visiškai autonomiškas diskursas – nėra ideologijos ar idėjinės linijos be mąstytojų. Aišku, sovietmečio sąlygomis ir be tyrimo matomas sovietmečio kultūrininko nuomonės ribotumas, tačiau pati sistema sudarė galimybes (žr. straipsnį apie internacionalizmą) plėtoti etniškumą, o meninės raiškos formos, kultūrininko autoritetas, besikeičiantys laikotarpiai, silpstantis ideologinis laukas, į socialistinio realizmo⁵ nuspalvintą kūrybinį monolitą irgi galėjo įnešti idėjų.

Atspirties tašku tyrinėjant šią temą tampa pačioje sovietinėje sistemoje vykusiu nacionalinių procesų klausimas ir SSRS iširimo

¹ P. Bourdieu, *The Forms of Capital, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J. Richardson ed., New York, 1986, p. 241–258.

² V. Ivanauskas, *Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuoju sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejis, Politologija*, 2010, Nr. 4, p. 53–84.

³ *Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė, Vilnius, 2011.

⁴ G. Stokes, *Class and Nation: Competing Explanatory Systems, East European Politics and Societies*, 4:3, Winter, 1990, p. 98–100.

⁵ K. Clark, *The Soviet Novel, Third Edition: History as Ritual*, Indiana University Press, 2000.

vidinių veiksnių aiškinimas. Sovietmečio kultūrininkų tema ir nacionalinis klausimas lietuviškoje istoriografijoje paprastai apeinamas, vyraujančioje „kovojančios vs. kolaboruojančios Lietuvos“ kryptyje daugiau dėmesio skiriama apmąstytai pozicijai mesti iššūkį sistemai, pripažįstama tik politinę darbotvarkę turinti laikysena. Mažiau gilinamasi į sudėtį konkrečių procesų, kai asmuo, nepaisant jo moralinių pasirinkimų dviprasmiškumo⁶, savo kūryba ar kita veikla prisideda prie nacionalinio tapatumo mobilizavimo. Ar galime paneigti J. Marcinkevičiaus įtaką tautinio tapatumo stiprinimui, kai dažnas lietuviškojo sovietmečio gyventojas tikina jaučiąs jos poveikį savo tapatybei⁷ (aišku, tikslinga nagrinėti, kokio turinio tas lietuviškumas)? Pažymėtina, kad, iš kitos pusės, susiduriame su „specifinės patirties laike“ argumentu, teigiančiu būtinybę suvokti tuometinį kontekstą, paveldėtą socialinę tikrovę (jaunesnės kartos, kuri nevezė „Stalino saulės“, požiūriu) ir pasirinktų veikimo būdų pagrįstumą.⁸ Šiai pozicijai atstovauja dauguma sovietmečio kultūrininkų (inteligentijos atstovų), šiandieną rašančių atsiminimus ar bandančių net politiniu lygiu posovietinėje Lietuvoje iškelti anksčiau atsparumo valstybės reguliavimui patirtį periodiškai reikalaujant „sistemą atnaujinti“.

Žvelgiant į etniškumą ne kaip į baigtinį „būvį“, kai etninės grupės atstovai ją ir reprezentuoja, tačiau kaip į santykinį, procesinį ir dinamišką reiškinių, o tai neblogai atskleidžia R. Brubakerio pastebėjimai⁹, svarbesnė tampa ne „grupės“, o „grupavimosi“ (kuo tai

⁶ Šiandien iš tiesų labai sudėtinga atkurti anksčiau buvusį negatyvumą sovietinės sistemos atžvilgiu. Dabar publikuojami dienoraščiai irgi gali būti atrinkti. Kiek iškalbingesnės situacijos, kai archyvuiniuose dokumentuose turime užfiksuotas situacijas, nevienareikšmiškai parodančias buvusias įtampas, konfliktus ir iššūkius.

⁷ Tačiau kyla klausimas, kas jam leido tai daryti, ar jis pats norėjo sukelti tokį efektą, kokios jo paties vertybės?

⁸ Panašią laikyseną filosofė N. Putinaitė įvardija kaip likimiškumą. N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisiitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.

⁹ R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*, Harvard University Press, 2004.

grindžiama, kada kyla) logika. Etniškumas (lietuviškumas) tampa ne vien „duotybe“, tačiau ir rezultatu, kai vienu laikotarpiu ši raiška tampa aktualesnė nei kitu (veikia ideologiniai, pragmatiniai, savęs suvokimo motyvai), kai norima užfiksuoti esamą būseną (konservacija) ar, priešingai, filtruoti, bandyti papildyti etniškumo savybes, susigrąžinti, rekonstruoti jau prarandamą tapatybę. Šiame procese svarbu pastebėti diskursui ir visuomenės identifikacijai įtakos turinčius veikėjus. Straipsnyje apie internacionalizmą buvo išryškintas sovietinės valstybės vaidmuo kuriant šį etniškumo lauką. Šiame straipsnyje aptariamas kultūrininkų, jų aplinkos (rateliai, institucijos) dalyvavimas priimant, keičiant ar atmetant sovietų „tautų draugystės“ projekciją, kuriant naujas laikysenas.

Nors ir kaip norėtusi, neįmanoma apibrėžti vienos „lietuviškumo“ projekcijos, taip pat netikslinga visada siekti perskaityti politinę potekstę pabrėžtino didžiavimosi, „jog esi lietuvis“, kurį sukeldavo, pavyzdžiui, Kauno „Žalgirio“ pergalės pastaraisiais dešimtmečiais ar kartojimas „Lie-tu-va“ Nacionalinio dramos teatro salėje po istorinės dramos „Mažvydas“ spektaklio. Antra vertus, teoriškai galime bandyti konceptualizuoti virsmą, kai etninio pobūdžio nacionalizmas tampa politinius reikalavimus keliančia pozicija (separatizmu). Norint paaiškinti tokį virsmą paprastai neužtenka atskirų asmenų pozicijų raiškos, būtini ir platesni struktūriniai pokyčiai, kai ši pozicija įgyja prasmę ar tampa nukreipta prieš sistemą.¹⁰ Negalima nepripažinti pasikeitusios tarptautinės padėties devintame dešimtmetyje JAV griežtinant poziciją R. Reagano (R. Reigano) valdymo laikotarpiu, silpstant sovietų ekonomiškai, įsivieliant į beprasmišką karą Afganistane. Itin svarbu atkreipti dėmesį ir į SSRS periferijų elitą, kurio nekludoma etninio naciona-

¹⁰ Gana tikslus K. Girniaus pastebėjimas, kad išsamus visuomenės priešišku-
mo sistemai virsmo į politinį paaiškinimas taip pat reikalauja politinių aplinkybių
ir geopolitinio paaiškinimo, todėl šiame straipsnyje pateikiamas tik kultūrininkų
santykis su nacionaliniais procesais, nepretenduojant į visą veiksmų paaiškinimą
virstant politiniu nacionalizmu. K. K. Girnius, Apie sovietmečio Lietuvą, savai-
mią visuomenę ir Sąjūdį, *Knygų aidai*, 2012, Nr. 2.

lizmo raida (pavyzdžiui, nomenklatūros partikuliarizmo atveju)¹¹ ar netgi dalyvavimas (didesniu mastu, nei sistema programavo) jo sklaidoje prisidėjo prie to, kad antroje devinto dešimtmečio pusėje etnis nacionalizmas įgavo politinę formą. 1986–1987 m. nerūšiai kalbama apie etnines šventes, tradicijų atkūrimą¹², vėliau, jau susikūrus Sąjūdžiui, priimama rezoliucija „Dėl lietuvių kalbos statuso“, kurioje konstatuojama, kad lietuvių kalba vis labiau stumiamama iš įvairių visuomenės veiklų sričių¹³, ir pamažu *tautinis atgimimas* paverčiamas pagrindiniu devinto dešimtmečio pabaigoje vykstančių socialinių pokyčių veidu.

Pagrindinis šio straipsnio tikslas – atskleisti kultūrininkų dalyvavimą plėtojant etniškumo projekcijas ir stiprinant tautinį tapatumą, kuris analizuojamas gilinantis į kultūrininkų veiklą ir atskirus programinius elementus, išreiškiančius idėjas, simbolius ar idėjines laikysenas. Pernelyg nesiplėtojant taip pat stengiamasi įvertinti, ką ši etniškumo mobilizacija reiškė politiniam nacionalizmui, nepriimančiam teleologiškumo¹⁴ pozicijos (neva kelias į nepriklausomybę yra užprogramuotas lietuviškojo etniškumo raiškoje), kuri nėra svetima ne vienam prisiminimus rašančiam sovietmečio kultūrininkui ir su kuria nesutinka jų oponentai skeptiškai žvelgdami į

¹¹ Žr. S. Grybkauskio ir V. Sirutavičiaus straipsnius.

¹² Pavyzdžiui, 1986 m. ir 1987 m. buvo gausybė straipsnių, kuriuose rašyta apie senąsias tradicines šventes, ritualus (Kūčias, Jonines, Užgavėnes ir pan.), aptartas jų šventimas. Kūčios – senovinė Lietuvių šeimos šventė, *Gimtasis kraštas*, 1986 12 18–24 d., Nr. 51 (1033), p. 1–2; Žiemos palydų šventė Rumšiškėse, *Gimtasis kraštas*, 1987 03 12–18 d., Nr. 11 (1045), p. 4–5; Kada pražysta papartis, *Gimtasis kraštas*, 1987 06 18–24 d., Nr. 25 (1059), p. 8.

¹³ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo, vykusio 1988 10 22–23 d., rezoliucija.

¹⁴ P. Judsonas (Piteris Džudsonas) savo studijoje apie imperinės Austrijos kalbiškai mišriuose kaimo regionuose įvykusį pokytį, kai kalbinės skirtys tapo politiniu objektu, yra neblogai išryškinęs nacionalistinio teleologinio požiūrio ribotumą ir teiginių apie „organiškai atsibudusius „čekus“ ir „vokiečius“ neistoriškumą. P. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Harvard University Press, 2006.

„tyliosios rezistencijos“ galimybe.¹⁵ Kita vertus, neatmetamas kultūrininkų gebėjimas sovietmečio sąlygomis judėti, valdžios atstovų požiūriu, ne itin pageidaujamos trajektorijomis, kurios oficialių procesų įgyvendinimui suteikdavo pakitusį turinį. Tokie manevravimai centralizacijos sąlygomis pastebimi keliuose tyrimuose akcentuojant ir sovietinę¹⁶, ir kitų valstybių patirtį.¹⁷

Svarstymai pateikiami žvelgiant ne vien iš respublikos perspektyvos, tačiau stengiamasi pastebėti analogiškus procesus Centre, kitose respublikose (ypač svarbi rusiškosios etninės linijos ar reagavimo į SSRS vyraujančios rusiškos kultūros pokyčius¹⁸), taip suvokiant sovietinių projektų įtaką, su kitomis respublikomis bendrų nacionalinių procesų lauką ir vietinio elito pastangas. Tampa lengviau išryškinti, kuo vietiniai nacionaliniai procesai skiriasi nuo kitose respublikose vykusių procesų ir jų bendrumą. Nors darbe nemažai dėmesio skiriama etniškumo problematikai ir naudojama teoriniu etninio nacionalizmo lauku, tai ne antropologinis darbas, netiriama pati visuomenė, tačiau daugiau apsisojama ties kultūrininkų projekcijomis ar laikysenomis, kurios formuojasi kaip atsakas į valstybės reguliavimą, nacionalinės ideologijos kaip „intelektualinės nišos“ galimybes ir visuomenės poreikius (nors drauge prisideda prie šių poreikių formavimo).

¹⁵ V. Rubavičius, Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimai ir politinė galia, *Colloquia*, No. 18, 2007.

¹⁶ Sh. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, Oxford University Press, 1994.

¹⁷ J. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, 1998; J. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, 1985.

¹⁸ Imperijų funkcionavimą tyrinėjantis A. Motylis pastebi, kad santykis su Centru periferiniams subjektams buvo tapęs esminiu, nes imperijos paprastai išsilaiko tol, kol periferijos santykiai su kita periferija neviršija centro ir periferijos santykio. A. Motyl, *Imperial Ends: The Decline, Collapse, and Revival of Empires*, Columbia University Press, 2001.

Etniškumo dialektikos laukas sovietmečiu

Aptariant *etniškumo*, *tautos* skirtis, taip pat *intelektualo* vaidmens nacionaliniams procesams sampratą taikomos nacionalizmo teoretikų apibrėžtys. Štai Anthony'o Smith'o (Antonio Smito) *ethnies* samprata¹⁹ reiškia etninę bendruomenę, kuri turi bendrą kolektyvinį tapatumą, bendrus mitus apie kilmę, kolektyvinę atmintį apie bendrus praeities įvykius, vietas ir asmenybes, vieną ar kelis bendros kultūros elementus, panašius atstovų (bent elito) solidarumo sentimentus. *Ethnie* nuo modernios *tautos* skiriasi tuo, kad pastarajai būdinga savita bendra viešoji kultūra, kaip pozicija apibrėžiama istorinė žemė, vietoje sentimentalaus solidarumo bendrai suvokiamos teisės ir pareigos. Dalis nacionalizmo teoretikų, iš jų žymesni atstovai būtų Kohnas (Konas), atskyręs vakarietišką ir rytietišką Europai būdingą nacionalizmą²⁰, arba R. Brubakeris²¹, apibrėžęs prancūziško tipo pilietiškumą ir vokiško tipo tautiškumą, lemiamu Vidurio ir Rytų Europos tautų formavimosi veiksniumu laiko etniškumo reiškinį, kitaip – tautos formavimąsi (vok. *Volk*)²², o ne egzistuojančios politinės valstybės pagrindą. Grįžtant prie A. Smith'o, *ethnies* laikytina savotišku rezervuaru, šaltiniu tautai formuotis. Keletas teoretikų pateikia skirtingus tautos formavimosi būdus. Tai lemia specialios ekonominės ir socialinės aplinkybės (E. Gellneris), modernybėje pagal savotišką schemą besivystanti visuomenė (M. Hrochas²³), intelektualų vaidmuo. Dėl pastarųjų paminėtinos ankstyvesnės nacionalizmo tyrinėtojo E. Kedourie įžvalgos: iki tol, kol socialinis vystymasis tampa pristatomas kaip

¹⁹ A. D. Smith, *The Antiquity of Nations*, Cambridge, 2004.

²⁰ P. F. Sugar, *Nationalism in Eastern Europe*, ed. I. J. Lederer, Seattle, 1969, p. 9–12.

²¹ R. Brubaker, *Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje*, Vilnius, 1998.

²² U. Herrmann, *Volk, Nation, Vaterland*, Meiner Verlag, 1996.

²³ M. Hroch, *The Social Preconditions of National Revival in Europe*, Columbia, 2000.

„miegančių tautų“ atbudimas, „žmonių istorija“ paprastai yra perinterpretuojama ir perrašoma – „tautos nėra tiek atrandamos, kiek sukuriamos inteligentijos“.²⁴

Kalbant apie inteligentijos vaidmenį pažymėtina jos (istorikų, etnologų, rašytojų, režisierių, lituanistų ir kt.) dažnai prisiimta ar jai priskirta funkcija dalyvauti diskursuose, kas yra konkreti „tauta“, kokios savybės jai priskirtinos, vizualizuoti jas, kurti paveikius vaizdinius. Omeny turint konstruktyvistinę sovietų politiką, tai reiškė dažną kultūrininkų dalyvavimą formuojant ar perkonstruojant tautą (liaudį) ir lietuviškojo *ethnie* pagrindu atrenkant tuos nacionalinius mitus, kurie atitiktų sovietų internacionalizmo principus. Etniškumo vaizdinys ar linija parodo kultūrininkų pasirinkimą, kokią tautą, su kokiomis savybėmis, pridėtais ar perkurtais mitais reikia formuoti. Sovietmečio kultūrininkų pretenzija į tiesos monopolį pažymint, koks lietuviams būdingas etniškumas (pavyzdžiui, kolektyvinė simbolika, dainų turinys), nebūtinai privalo būti monolitiška, galimos net kelios linijos. XIX a. lietuviškojo tapatumo turbūt neįsivaizduojame be grupelės intelektualų (aušrininkų, varpininkų), aktyviai skleidusių lietuviškąją tapatybę.²⁵ Tačiau sovietmečio kultūrininkų vaidmuo pirmiausia buvo „nuleistas iš viršaus“. Tautiškumo, arba lietuviškumo, raiška sovietmečiu buvo etninė, neturėjusi platesnių politinių ambicijų, išskyrus režimui atviriau oponavusius atvejus. Svarbu pasiaiškinti, kaip tuometinei valdžiai pavyko susieti lietuviškojo etniškumo raišką su sovietinės visuomenės kūrimu. Ne visada kovojant su nacionalizmu, tačiau ir bandant pasinaudoti jo galia. Nemažai pavyzdžių, kaip buvo galima valstietišką nacionalizmą pasitelkti savo tikslams, sumažinti galimą pasipriešinimą ir komunizmo projektavimui suteikti nacionalinio gaivališkumo. Dažniausiai komunistiniam režimui pavykdavo sutelkti nacionalinio pobūdžio priešišumą prieš išorinę jėgą, „agresorių“, grasinantį socialistinei tautai (Vietnamo atvejis), arba

²⁴ G. Eley, Review essay. Nationalism and Social History, *Social History*, Vol. 6, No. 1, Jan. 1981, p. 83–107.

²⁵ T. Balkelis, *The Making of Modern Lithuania*, London, 2009.

įtikinti visuomenę, kad būtent komunistinė valdžia geriau pajėgs atsakyti į išorinę grėsmę, taip sutelkiant revoliucinę energiją prieš esamą valdžią (Kinijos atvejis²⁶). Per karą Lietuvoje toks nukreipimas vyko nacistinės Vokietijos atžvilgiu: buvo stiprinamos sovietinių partizanų gretos, mobilizuojami kariai į sovietinę armiją, tačiau tokia parama sovietinei valdžiai neįgavo plataus masto. Priešingai, karo pabaiga ir beveik dešimtmetis pokario metų pažymėti ginkluota rezistencija reaguojant tiek į įsitvirtinusią sovietų valdžią, tiek į masinius trėmimus ir kitas represijas. Šalia represinių, politinių priemonių kovojant su rezistencija, kultūrinėje srityje panašų nukreipimą buvo siekiama atlikti trimis kryptimis: išryškinant istorinę atmintį ir patirtį (Didysis Tėvynės karas ir pergalė prieš fašizmą²⁷), įvardijant potencialią vidinę grėsmę (buržuazijos likučiai, klasių kova, priešiški banditų veiksmai) ir nurodant galimą išorės priešą (didėjanti įtampa su Vakarais, imperializmo ir kosmopolitizmo pavojai). Geriausiai tai parodė A. Ždanovo politika, kurią atkartoję siųsti (M. Suslovas, V. Ščerbakovas) ir vietiniai (A. Sniečkus, V. Niunka, K. Preikšas) vadovai. Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, Tarybinių rašytojų sąjungos atsakingasis sekretorius K. Korsakas savo kalboje rašytojų susirinkime 1944 m. rugsėjo 26 d. sakė: „Mūsų skubaus ir našaus literatūrinio darbo laukia visa eilė sričių. Pirmiausia jo laukia Lietuvos liaudis, išsiilgusi per trejus vokiškosios okupacijos metus laisvo, gyvo lietuvių rašytojų žodžio <...>. Lietuvos kaime šiuo metu vyksta okupantų padarytų skriaudų darbo valstiečiams atitaisymas žemės srityje – rašytojas ir čia yra laukiamas dalyvis, galįs asmeniškai atvaizduoti tą didįjį socialinį pertvarkymą.“²⁸ Tas atvaizdavimas buvo susietas su socialistinio realizmo tradicija literatūroje jos nebuvo galima peržengti ir kuri

²⁶ J. Chalmers, *Peasant Nationalism and Communist Power: The Emergence of Revolutionary China*, Stanford University Press, 1962.

²⁷ Tuometiniame žodyne sąvokas „nacistinė Vokietija“ ir „nacizmas“ dažnai pakeisdavo „fašizmas“.

²⁸ Tarybinių rašytojų pareigos ir uždaviniai, *Tarybų Lietuva*, Nr. 93, 1944 10 08 d., LMA, f. 34, ap. 1, b. 1, l. 27.

visada turėjo būti suderinta su ideologiniais principais, pirmenybę skiriant klasių kovai, atsiribojant nuo buržuazinio nacionalizmo. 1945 m. balandžio 10–12 d. LKP CK V plenumo A. Sniečkus pabrėžė: „Reikia išplėsti kovą su buržuazinės nacionalistinės ideologijos pasireiškimais istorijoje, literatūroje, mene. Mes turime išplėsti stiprų ir kruopštų darbą peržiūrėdami kultūrinį lietuvių tautos palikimą, atrinkdami ir atmesdami visa, kas yra jame reakcinga, iškeldami tai, kas yra jame iš tikrųjų progresyvu.“ Buvo parodyta labai aiški kryptis, kaip *ethnie* turi būti filtruojama. Sovietų valdžios įtvirtinimas buvo grindžiamas modernizaciją įrodančiu revoliuciniu pokyčiu.²⁹ Lietuviškumo raiška tuo metu galėjo būti siejama tik su *liaudies laimėjimų išryškiniu*, o etninės nostalgijos vaizdiniai buvo kritikuotini, neatitinkantys liaudinio etniškumo standarto. Panašiu metu ištikimas komjaunuolis poetas E. Mieželaitis buvo sekretoriaus K. Preikšo kritikuojamas kaip nepataikęs į toną: „Tomis dienomis, kai buvo sprendžiamas Tėvynės likimas, Mieželaitis nerado nieko geresnio paraginti į kovą kariams ir kovotojams, kaip savo posmus apie kumelę, kurią bernas bučiavo „lankoje dobiliukų, kai mergiotė nosį išdidžiai nusuko...“ <...> Savo eilėraščių rinkiniu „Tėviškės vėjas“, kurį jis pavadino „karo metų eilėraščių rinkiniu“, to rinkinio tuštuma, beidėjiškumu Mieželaitis pasirašė sau sunkų kaltinimo aktą. Jo kūryba yra svetima mūsų kūrybinei liaudžiai ir tikrovei; jis ritasi į nacionalistinį šiukšlyną.“³⁰ Buvo aišku, kad sovietinė valdžia nuo pat pradžių kūrybinėje plotmėje buvo linkusi atidžiai kontroliuoti etniškumo (lietuviškumo) temos diskursą. Sovietinio konstruktyvizmo veikiamas etniškumas tapo lauku, kuria-

²⁹ Sovietologė Sheila Fitzpatrick (Šeila Ficpatrik) yra išryškinusi tris linijas, kurios žymėjo revoliuciją: 1) modernizacinė (revoliucija kaip padedanti išsivaduoti iš atsilikimo); 2) revoliucija kaip proletariato misija, kurios avangardu tampa bolševikų partija; 3) revoliucija kaip prievarta ir teroras (kaip revoliucija elgiasi su savo priešais ir ką ji reiškia bolševikų partijai ir valstybei). Sh. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford University, 2008.

³⁰ Tarybinės lietuvių literatūros uždaviniai. LKP(b) CK sekretoriaus drg. K. Preikšo pranešimas visuotiniame tarybinių Lietuvos rašytojų susirinkime Vilniuje 1946 10 01 d., *Literatūra ir menas*, 1946 10 13 d., l. 4.

me etniškumo reprezentacijas pirmiausia atlikdavo kultūrininkai, užpildydami jo turinį „tautų draugystės“ šviesoje, legitimuojančia vietinių kultūrų svarbą. Būtina pabrėžti, kad šie kultūriniai elitai, būdami priklausomi nuo valdžios, priklausė ir vienas nuo kito interpretuodami kūrinis, atrinkdami *reikšmingus* faktus, istorijas ir interpretacijas. Pirmiausia tą tarpusavio priklausomybės santykį iliustravo vietinių kultūrininkų ryšys su Centro kolegomis. Jis galėjo reikštis ir tiesioginiais patronažo (rusų tauta kaip vyresnysis brolis) ryšiais, vyraujančių paradigmų perėmimu ar kūrybinių madų kopijavimu, taip pat (Lietuvai kaip vėliau „įtrauktai į klubą“) perėmimu žinojimo³¹, kaip organizuoti kultūrinę veiklą, kaip pozicijuoti savo veiklą ir elgesį visuomenėje. Tačiau kintantis intelektualų kultūrininkų santykis su sistema paveikdavo ir netolygų atskirų vietinių kultūrininkų pasirinkimą.

Su etniškumo klausimu teoriškai sovietmečiu pirmiausia susidurdavo etnologai. Kaip jau minėta, sovietinis konstruktyvizmas lėmė ne vien atskirų etninių grupių apibūdinimą ir aprašymus, tačiau ir klasifikavimą, etninių ribų nustatymą, etninei grupei priskiriamų požymių apibūdinimą ir kelio į sovietinį modernizmą numatymą pirmenybę teikiant tautų suartėjimui, t. y. supanašėjimui. Nors profesionalūs vertinimai buvo palikti etnologams, tačiau jie neišvengiamai dalyvavo tame pačiame partijos nustatytame žaidime, į kurį įsitraukdavo ir kiti oficialiuosiuose kanaluose dirbantys kultūrininkai, intelektualai, kūrėjai, pavyzdžiui, rašytojai atlikdami „sielų inžinerijos“, kinematografininkai – „meno atnešimo masėms“ funkcijas ir pan. Turint omenyje tai, kad dalis Lietuvos kairiųjų intelektualų dar iki Antrojo pasaulinio karo nevengė flirtuoti su Maskva,³² o vėliau didesnioji jų dalis pasitraukė į SSRS gilumą

³¹ LTSR rašytojų sąjunga buvo kuriama 1940 m. „Stalino Saulę parvežusių“ ir (ar) karo metu į Rusijos gilumą pasitraukusių rašytojų pagrindu (pavyzdžiui, P. Cvirka, S. Nėris, L. Gira, J. Marcinkevičius, A. Venclova, K. Korsakas, J. Šimkus, E. Mieželaitis, V. Mozūriūnas, J. Baltušis). Taip pat iš Rašytojų sąjungos veiklos, *Tiesa*, Nr. 124, 1944 12 03 d., LMA, f. 34, ap. 1, b. 1, l. 27.

³² M. Tamošaitis, *Didysis apakimas: lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010.

karo metais,³³ reiškė, jog indoktrinacijos praktika buvo perimta. Nors pati sovietinė sistema Lietuvoje daugelio išorinių subjektų požiūriu niekada netapo legitimi, tačiau savotiškas socialinis kontraktas su visuomene buvo pasiektas, o jį sudarant aktyviai dalyvavo ir kultūrininkai. Ne vien paprastai indoktrinuodami, tačiau siekdami pabrėžti vertę, kurią lietuvių liaudžiai (tautai) davė ir duos įsitraukimas į sovietinės visuomenės raidą. Svarbi buvo raštingumo plėtrą užtikrinusi politika, daliai visuomenės praplėtusi socialinės mobilizacijos galimybes, o turint omenyje rašto poveikį „savimonės“ sklaidai, turėjo nemažai įtakos ir nacionalinio tapatumo mobilizacijai. Titulinių tautų kultūros ir meno sritys privalėjo būti įtrauktos į „tautų draugystės“ naratyvą, kurį palaikė ir kontroliavo Centro pareigūnai, tačiau juo naudojosi vietiniai kultūrininkai atskirose respublikose. „Tautų draugystės“ sąvoką tikslinga suprasti ne vien kaip sąlygų „tautų suartėjimui“ sudarymą, bet ir kaip ištiesią mechanizmą – ištiesią komunikacinį kanalą didinant titulinių tautų literatūros ir kitų sričių, autorių, kūrinių žinomumą, užtikrinant tam tikrą jų vertimo, publikavimo, recenzijų teikimo lygį ir Centre, ir kitose sovietinėse respublikose, neretai ir kitose socialistinėse šalyse. Neatsitiktinai atsigręždamas į lietuvių liaudies laimėjimus 1980 m. rašytojas TSRS rašytojų sąjungos posėdyje J. Baltušis gyrėsi, kad lietuvių nacionalinei literatūrai jau 400 metų, tačiau dar daug ką reikia „išsikelti“ ir pasidalyti su kitomis tautomis. Anot jo, anksčiau literatūra buvo uždara, išleidžiama po labai mažai egzempliorių, tačiau dabar 3,5 mln. tautai jau spausdinama 60 tūkst. egzempliorių.³⁴ Nesikartojant galima pažymėti, kad esami ar būsiami laimėjimai sietini su visuotinio švietimo, socialinės politikos, industrializacijos, urbanizacijos ir kolektyvizacijos Lietuvoje projektais. Kitaip tariant, jie dalyvavo nukreipiant valstietiško nacionalizmo potencialą tarybinės raidos projektui įgyvendinti. Nuo

³³ Iš Rašytojų sąjungos veiklos, *Tiesa*, Nr. 124, 1944 12 03 d., LMA, f. 34, ap. 1, b. 1, l. 27.

³⁴ TSRS rašytojų sąjunga valdybos sekretoriato posėdžio 1980 09 23 d. protokolai Nr. 22, RGALI, f. 631, ap. 30, b. 1928, l. 31.

pokario maždaug du dešimtmečius dauguma vietinės kultūrinės ir mokslinės inteligentijos šią kryptį atitiko. Daliai veikėjų kurį laiką imponavo „revoliucingas pokytis“: tikėta „naująja tvarka“, džiaugtasi asmeniniu socialiniu mobilumu (mokslai mieste), būta karjerizmo. Gausėjantis išsilavinusių buvusių valstiečių sluoksniš tampa platesne auditorija „naujiems vaizdiniais“ skleisti. Žinant, kad švietimo aparatas paprastai yra veiksmingas skleidžiant kolektyvinį tapatumą (pavyzdžiui, tautinę savęs identifikaciją³⁵), iš sovietinės valdžios gaunamas išsilavinimas tarpukariu nebaigtą plėtoti „tautos kaip nacijos“ projektą (žr. Č. Laurinavičiaus straipsnį) keitė į priklausymo „lietuvių liaudžiai“ pateikimą. Ši naujoji (dirbtinė) identifikacija kontrastavo su tautos dalies „išvežimo į Sibirą“, šeimos narių ir draugų žūčių, šalia vykusios brolių žudiškos kovos, šalinamų tautinių kultūrinių simbolių prisiminimais, tačiau šie vaizdiniai buvo nustumti į šalį. „Revoliucingų pokyčių“ triukšmas, išreikštas žiniasklaidoje, švietimo sistemoje ir institucijose, iš kaimų išvykusiems naujiesiems inteligentijos atstovams buvo užgožiantis iš arti turėtas patirtis³⁶, išgyventas karas ir ramybės troškimas nustumė „teisingesnės pozicijos“ paiešką. Sovietinė valdžia kultūros lauke ar humanitarinių mokslų srityje galėjo džiaugtis suintensyvėjusia „liaudies“ vaizdinių ir naratyvų, apimant ir buitį, ir kovą už naują tvarką, gamyba ir pasitelkti represines kontrolės priemones agresyviai stebėdama „neatitikimus“, išskeldama net tokių pripažintų

³⁵ Klasikinis daugelio autorių pastebėjimas analizuojant Vidurio ir Rytų Europos tautinius sąjūdžius.

³⁶ Itin sudėtinga rekonstruoti, ar „iš viršaus nuleistas“ pozityvumas iš tiesų nekėlė didesnio priešiško, tačiau tuometinės Valstybės saugumo (KGB) pažymos liudija, kad net tarp patikimais laikomų inteligentijos atstovų kritiškumo sovietų politikai ar išgyvenamos įtampos netrūko. 1950 m. birželio mėn. pažymoje „Apie lietuvių inteligentijos reakcinės dalies antitarybines nuotaikas“ minimi redaktoriaus Dangučio, rašytojų Guzevičiaus, Macevičiaus, Avyžiaus, Paukštelio, dailės fondo direktoriaus Stepanausko ir kitų asmenų privatūs buržuaziniai nacionalistiniai pasisakymai, svarstymai kovoti su rusinimu ir pan. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990*, dokumentų rinkinys, sud. J. Bogušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005, p. 136–145.

autorių kaip A. Venclova standarto neatitinkančius kūrinus. Pavyzdžiui, 1953 m. saugumo dėmesio sulaukė atskiri rinkinio „Rinktinė“ eilėraščiai³⁷, nors už šį rinkinį jam visai neseniai buvo suteikta Stalino premija. Vieno iš užkliuvusių eilėraščių „Pergalės dienai“ neįtikęs posmas („Ir plaukia į praeitį kaip bangos / Ir purvas apkasų, ir gaisrai, ir dūmai, / Ir vėl atgims Vilnius laisvas, / Sušildytas pavasario šviesos auksinės“) tampa kritikuotinas, nes, pasak pažymos, eilėraštyje nėra žodžio nėra apie rusų ir kitų mūsų šalies tautų vaidmenį išvaduojant ir atstatant Vilnių ir Lietuvą. Panašūs argumentai nuolat išdėstomi ir dėl kitų neįtinkančių kūrinių. Konstruktyvistinė liaudinė etniškumo projekcija, naudojama naujosios tvarkos legetimacijai ir Lietuvos visuomenės posūkiui į socialistinį kelią parodyti, jau šešto dešimtmečio pradžioje akivaizdžiai įsivyravo ir tapo privalomu standartu, kokio tipo lietuviškumo raiška turi būti leidžiama.

Idealūs modeliai: dvi etniškumo projekcijos sovietmečiu

Teigti, kad etniškumo projektavimas visą sovietmetį išliko monolitiškas, negalima, nes pagal savybes nesunku išskirti mažiausiai dvi pagrindines etniškumo projekcijas. Pavyzdžiui, pradedant nuo etnologijos srities tikslinga pastebėti savotišką scholastinę diskusiją, skirtą klausimams, ar gali „primityvios“, „presocialistinės“ formos būti įtrauktos į naujosios gyvensenos kūrimą (naujojo žmogaus) ir kaip sovietinėje sistemoje vykstančios modernizacijos sąlygomis jos gali palaikyti savo kultūrinius požymius. Kaip pastebi sovietinę etnografiją tyrinėjęs D. Zilbermanas³⁸, etnografai būdami ekspertais neretai tapdavo savotiškais sovietinių tradicijų kūrėjais ne „kurdami nuo nulio“, bet nuolat perkurdami pagal poreikį. Šiuo atveju susiformuodavo savotiškas pragmatiškos marksistinės dia-

³⁷ *Ibid.*, p. 176–177.

³⁸ D. Zilberman, *Ethnography in Soviet Russia, Dialectical Anthropology*, Vol. 1, No. 2, Feb. 1976, p. 143.

lektikos ratas³⁹ susidarant „dirbtinumo“ ir „natūralumo“ opozicijai: „Naujai sukurti dirbtiniai ritualai ir tradicijos, dekoruoti tradicinės kultūros girliandomis ir ištraukti iš savo organinio konteksto pažeidžiant jų struktūrinį integralumą, būdavo labai naudingi, nes jie padėdavo tautinių mažumų atstovams dalyvauti visasajunginėse ekonominėse ir administracinėse veiklose be jokių nacionalistinių išsišokimų.“

Tokio dirbtinumo buvo folkloro, tautosakos, pabrėžtino kaimo gyvenamosios kultūros tyrimuose. Kita vertus, liaudis ir tauta kaip objektai etnografiniuose tyrimuose dažniausiai sutapdavo. Pažymėtina, kad sovietmečiu lietuviškoje etnologijoje postalininiu laikotarpiu nemažą vietą užėmė archetipinių reiškinių tyrimas ir interpretavimas. Čia išsiskiria P. Dundulienė, kurią domino archajiška liaudies meno simbolika, ikirikščioniška, mitinė pasaulėžiūra, baltų ir lietuvių mitologija (folklorine samprata) ir jos tradicija.⁴⁰ Taip pat galima išskirti mitologo N. Vėliaus darbus, kuriuose struktūriškai nagrinėjama ir aiškinama pasaulėžiūra, mitologija, kūryba (tautodailė, folkloras) ir pateikiamas originalus sisteminis mitologijos archetipų raiškos kultūroje modelis.⁴¹ Jų darbai labiau atspindėjo autentiškumo liniją, nei akcentavo liaudinį etniškumą.

Panašūs skirtumai atsikartojo ir kitose srityse. Kasdienėse rutinosiose viena linija galėjo būti interpretuojama kaip kita, tačiau skirtumas buvo tas, kaip pastebi archeologė R. Rimantienė⁴², kad sistemai buvo itin svarbus „įsteigimas“ ir „organizacija“, todėl sovietų valdžiai aiškiai aprašytas, suklasifikuotas ir pravalytas etniškumo turinys atrodė kur kas legitimesnis nei valdžios akyse neapibrėžta, spontaniška ir gerai nepažįstama veikla, tiesiogiai kylanti iš etninių procesų. Postalininiu laikotarpiu ji turėjo tendenciją plėsti. Neatsitiktinai tyrime apie savaimią visuomenę pastebėta, kad maždaug

³⁹ *Ibid.*, p. 142–143.

⁴⁰ Lietuvių tapatybė *Etnologijos ir antropologijos enciklopedija*, Vilnius, 2011, p. 40–41.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Interviu su archeologe R. Rimantiene 2010 09 24 d.

nuo septinto dešimtmečio prasidėjo ir bene aukščiausią pakilimo tašką 1968–1972 m. pasiekė etnokultūrinis judėjimas⁴³, kurį sudarė žygeivių klubai, kraštotyriminkų ramuva, etnografiniai ansambliai. Ilgainiui ši veikla tapo itin stebima, buvo suvokiama grėsmė, kad ji kažkaip gali būti artima „buržuaziniam nacionalizmui“. Pavyzdžiui, KGB 1961 m. liepos 4 d. nutarime „Ramuva“ vadinama antisovietine organizacija, o jos veikėjai kaip bendraujantys su priešiška valdžios atžvilgiu nusiteikusiais asmenimis, anksčiau teistais už nacionalistinę veiklą.⁴⁴ Jos veiklos negatyvi interpretacija nebuvo tokia vienareikšmiška, buvo daugiau situacinė. N. Chruščiovo valdymo laikotarpį sudarė nuosaikėjimo ir griežtėjimo bangos⁴⁵, pirmoji L. Brežnevo valdymo pusė netgi laikoma antruoju kultūriniu atšilimu, o po Prahos pavasario 1968 m. nusistovėjus L. Brežnevo doktrinai ir J. Andropovo vadovaujamos KGB stiliui, „priešo“ (priskyrimo buržuaziniam nacionalizmui) kriterijai išsiplėtė. Šie požiūrių svyravimai iš esmės rodo sistemos neužtikrintumą vertinant etninius procesus, kurių dalis pagal sovietinę ideologiją galėjo būti įtraukiama į tuometinės visuomenės raidą, nors dalis jų galėjo išvirsti į „kažką pavojingą“. Interpretacija, kas yra „pavojinga“, daugiau rėmėsi ne labai aiškiais kriterijais, o asmeniniu tokių ideologų kaip G. Zimanas, A. Barkauskas, L. Šepetyš ar žemesnes pareigas einančių jų kolegų nuomone apie tai, kas neleistina ar gali užkliūti Maskvai, pasitaikydavo ir platesnių reguliuojančių partijos akcijų dėl „žalingų tradicijų“⁴⁶, kurios pradėjo dažnėti būtent tuo metu

⁴³ A. Ramonaitė, „Paralelinės visuomenės“ užuomazgos sovietinėje Lietuvoje: katalikiško pogrindžio ir etnokultūrinio sąjūdžio simbolizė, *Sąjūdžio įstakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė, Vilnius, 2011, p. 33–59.

⁴⁴ Lietuvos TSR KGB 1961 07 04 d. nutarimas,

⁴⁵ T. Rogers, Trends in Soviet Prose of the „Thaw“ Period, *The Bulletin of the Rocky Mountain Modern Language Association*, 1968 12, t. 22, nr. 4, p. 198–207.

⁴⁶ Pavyzdžiui, liaudinio etniškumo standarto neatitinkančio elgesio puolimas pastebimas 8-ojo dešimtmečio pabaigoje sukurtame gruzinų filme „Miestelis Anara“ panaudojant satyros elementus šaržuojamos sustabarėjusios tradicijos, prarandančios prasmę, kritikuojami nacionaliniai mitai. Trumpą anotaciją filmui

(aštuntas dešimtmetis), kai suintensyvėjo J. Andropovo vadovaujamos KGB nustatomos „buržuazinio nacionalizmo apraiškos“. Ne tik Lietuvoje, bet ir kitose respublikose vis labiau bijota, kad etniniai procesai juda ne ta linkme, kuri padėtų kurti bendrą sovietinę visuomenę. Juolab po 1977 m. priimtos TSRS Konstitucijos homogeniškos visuomenės sukūrimas tapo prioritetu. Nors septintame ir aštuntame dešimtmečiais (ne tiek daug pasikeitė nuo A. Ždanovo laikų) labiau bijota kosmopolitinių simbolių (pavyzdžiui, hipių atributai), atviresnių laisvės ar prarasto valstybingumo užuominų, etninių simbolių, veiklos ir tradicijų demonstravimas išlaikė nemažas galimybes. Su sovietinėmis vertybėmis derinama „nacionalinė kultūra“ turėjo demonstruoti lietuvių liaudies sėkmę. Be abejonės, dirbtinė tradicinė forma surado vietą sovietiniuose procesuose, ji buvo priimtinesnė sovietų valdžiai, jos pagrindu sovietai galėjo kurti tą liaudinį patriotizmą, kuris pretendavo demonstruoti leninistine ideologija paremtą „engiamųjų išvadavimo“ ir „tautų žydėjimo“ liniją. Tokie kolektyvai kaip valstybinis dainų ir šokių ansamblis „Lietuva“, pateisindami sovietinės valdžios lūkesčius, buvo spekuliacija nacionaliniu jausmu⁴⁷, t. y. etninių procesų išnaudojimas įtinkant sovietų internacionalinei politikai, taip pat socialinio kontrakto su visuomene užsitikrinimas sukuriant etninės saviraiškos iliuziją. Etniškumo turinio perkūrimas ir adaptavimas tapo plačiai įsivyravusia kultūrinių procesų dalimi pradedant tradicijų imitavimu (vestuvės), harmonizuotų (folkloro harmonizavimas būdingas

rašęs kritikas S. Macaitis pažymi, jog filmas nebuvo sutiktas vieningai ir sulaukė polemikos. Žr. S. Macaitis, Tas prakeiktas vaišingumas, *Literatūra ir menas*, 1979, Nr. 13.

Pažymėtina, jog būtent šiuo laikotarpiu tiek centriniu, tiek respublikų lygiu buvo sustiprinta kova su „žalingomis tradicijomis ir papročiais“, centro komitetams išleidžiant nurodymus ir rengiant priemonių planus, kaip užkardyti šią tendenciją. Menas ir kultūra buvo įtraukti į šias priemones.

⁴⁷ M. Jurkutė, Ansamblis „Lietuva“: režimo įrankis ir nesėkmė, *Naujasis Židinys-Aidai*, Nr. 3. <http://m.lrytas.lt/-13073926231306886860-ansamblis-lietuva-rezimo-įrankis-ir-nesėkmė.htm>.>

ir kitoms modernioms valstybėms) etninių dainų ir šokių, atskirų liaudies kolektyvų pasirodymais kultūros namuose ar net sąjunginiuose festivaliuose, lietuvių liaudies kultūros dekadose. Etnografi ir kiti ekspertais ar autoritetais laikomi humanitarinių bei socialinių sričių atstovai į „tradicijas“ besiremiančios etninės tikrovės paveikslą atkurdavo ne vien iš naujo, tačiau neretai būdavo priversti perkurti⁴⁸ juos pagal momentinius pragmatiškus poreikius, reaguojant į besikeičiančius Centro (ideologų) reikalavimus. Pavyzdžiui, sovietinės etnologijos ir sociologijos specialistai atlikdavo tyrimus, kaip į naują aplinką reaguoja į gyvenvietes persikeliantys asmenys, pripažindami ir jų gerėjančią gyvenimo kokybę, ir dvasinius sukrėtimus. Tokį tyrimą mini etnologas J. Mardosa: „1978–1979 m. sociologiniai septynių rajonų vienkienių gyventojų tyrimai rodo 70 proc. nenorą keltis, todėl keliami į jas gyventojai, ypač pradinėje stadijoje, patyrė dvasinių sukrėtimų. Tačiau ilgainiui persikėlėliai pajuto gyvenimo kokybės naujoje aplinkoje pranašumus ir gyvenviečių, ypač infrastruktūros, vertinimas tapo kitoks.“⁴⁹

Tačiau, kaip minėta, etnografiniame lauke pamažu nusistovėjo tradicinei kultūrai, kilmei ir kultūrinei savasčiai dėmesį skirianti kryptis (pavyzdžiui, p. Dundulienės, A. Vyšniauskaitės, N. Vėliaus ir kt. darbai), apibūdinusi lietuvių liaudies kosmologijos, senovės lietuvių mitologijos ir religijos, lietuvių šeimos, etnografinių regionų, lietuviško kaimo temą. Didžiausias „natūralaus“ (arba „tradicionalistinio“) etniškumo skirtumas buvo tas, kad jis labiau rėmėsi tradicijos tęstinumu išlaikant jos „nenutrūkstamumo“ ir „autentiškumo“ turinį, tuo atsiribojant nuo konstruktyvizmą rastis skatinančių (t. y. „perkurtų etninių vaizdinių“) valdžios užsakymų (neva priešišku „sustabarėjimui“). Šios linijos galiojo visam kultūriniam laukui. Žinant, kad valdžios prioritetai irgi kisdavo, profe-

⁴⁸ Šio tipo specialistai dėl interpretacinių lūkesčių, nuleidžiamų iš viršaus, tapdavo daugiau konstruktyvistinių, o ne pažintinių procesų dalyviais.

⁴⁹ J. Mardosa, Lietuvos gyvenvietės ir kaimai 1976–2006 m.: demografinis tyrimas, *Istorija. Mokslo darbai*, t. 72. <http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=158&Itemid=59>.

sionalumą vertinę specialistai būdavo linkę bent nors kiek palikti autentiškesnius apibūdinimus, neskubėti jų įterpti į sovietinio gyvenimo realybę (pavyzdžiui, R. Verbos dokumentiniai filmai, V. Zaborskaitės, J. Jurginio darbai). Tradicionalistine pozicija platesniame kultūriniame lauke galima laikyti ir aštuntame dešimtmetyje suintensyvėjusį paveldosaugos, paminklosaugos gynimą ar atskirų autorių pateikiamas refleksijas apie išnykstantį senąjį gyvenimą, niveliuojantį sovietinį gyvenimą, etninę ir istorinę nostalgiją poezijoje (M. Martinaitis), prozoje (J. Avyžius), dramaturgijoje (J. Grušas), dailėje ir skulptūroje (P. Repšys, V. Vildžiūnas), muzikoje (B. Kutavičius) ir kt. Buvo svarbūs ir istoriniai klausimai, žymėję dalies istorikų bandymus LDK istoriją „etnifikuoti“.⁵⁰ Nepaisant privalomų marksistinių schemų ir kontrolierių, galima teigti, kad tam tikru lygiu su atskirais pakoregavimais buvo mėginimų išlaikyti A. Šapokos istorijos sampratą. Neatsitiktinai Lietuvos kultūrininkus, kaip ir tarpukario laikotarpio atstovus bei Vidurio ir Rytų Europos XIX a. ir XX a. kultūros elitą, veikė regionui būdingi „tautos senumo“ įrodinėjimai, taip atsakant į dar XIX a. primestą diskursą apie istorines ir neistorines tautas.⁵¹ Šis sovietinėje sistemoje evoliucionistinei kryptčiai palankus diskursas neišvengiamai tapdavo elito suvokiamų „tautos galimybių“ saugojimo ir kultūrinio išskirtinumo išryškavimo (būdinga ne vien Lietuvai, itin aktyviai savo senumą ir unikalumą konstravo gruzinų atstovai) strategija, kai tapo itin svarbu nuolat įrodinėti, kad esi istorinė tauta. Minėtos linijos proteguotojų gvildenamos etninės kultūros ir lietuviškosios istorijos sritys sueidavo į bendrą „lietuviškojo tradicionalizmo“ sovietmečiu liniją.

Būtina pažymėti, kad ir šiuose tradicijos „pertransliavimuose“ ar *praeitis vs. dabartis* refleksijose atsirasdavo nemažai konstruktyvistinių momentų ne vien formos, tačiau ir turinio lygiu. „Savasties“ stiprinimui įtaką darė ir transnacionalinis susidomėjimas

⁵⁰ R. Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą*, Vilnius, 1975.

⁵¹ F. Sugar, *Nationalism in Eastern Europe*, ed. I. J. Lederer, Seattle, 1969.

„New Age“ ideologijos motyvais⁵², neatsitiktinai lietuviškos pagonybės⁵³ gaivintojai būdavo veikiami indiškios kultūros populiarumo ir Vakaruose, ir Sovietų Sąjungoje.⁵⁴ J. Trinkūnas atsimena, kad domėtis senąja lietuvių kultūra jį paskatino 1967 m. Lietuvoje įsikūrusi Indijos bičiulių draugija ir tuometinis „susidomėjimas ta indų mitologija, religija“.⁵⁵ Tokių ideologinių srovių šaknys būdavo ne sovietinės (nors domėjimasi indų kultūra palaikė institucijos⁵⁶), todėl „autentiško“ ir „liaudinio“ etniškumo skirtumas tapdavo dar didesnis, susidarydavo savotiška ir „liaudinės lietuviybės“, ir „kitokios lietuviybės“ perskyra. Pastarajai vis dažniau pradėjo atstovauti ne tik oficialiosios kultūros pakraštyje buvę veikėjai, kaip antai J. Trinkūnas, V. Mačiekus, T. Šidiškis, P. Mataitis, tačiau ir istebliškumo grupės (žr. toliau).

„Liaudinio etniškumo“ kūrimas pagrįstas arba schematiniu praeities vertinimu kultūrininkui išvelgiant tokio „įdėjimo į dėžutę“ prasmę: apibrėžti ikimodernų (ikisovietinį) paveldą matant kokybišką visuomenės kitimą kuriant socializmą arba tiesiog virsdavo tolesniu automatinio jau nusistovėjusios schemos štampanimu, o tai be didesnių refleksijų atliko dauguma vidurinės grandies kultūros veikėjų (pavyzdžiui, ansamblių kultūros dalyviai). O tradiconalistinė linija, ėmusis autentiškumo paieškos, kuri galėjo būti labai skirtinga, iš esmės reiškė savotišką kultūrininkų atsaką į prasidėjusią „kultūros“ deteritorializaciją (vietinės kultūros didėjančią atsietumą nuo vietovės) ir niveliuojančią miestietišką kultūrą. Ne-

⁵² M. York, *A Sociology of the New Age and Neo-pagan Movements*, Maryland, 1995.

⁵³ Per interviu archeologė R. Rimantienė prisimena pradžioje dalyvavusi jų veikloje, kol tai buvo kraštotyros organizacija ir liaudies dainos klubas, tačiau nustojusi, kai jie „dirbtinai transformavosi į naujuosius pagonis“. Interviu su archeologe R. Rimantiene 2010 09 24 d.

⁵⁴ N. Sahai-Achuthan, Soviet Indologists and the Institute of Oriental Studies: Works on Contemporary India in the Soviet Union, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 42, No. 2 (Feb., 1983), p. 323–343.

⁵⁵ Interviu su J. Trinkūnu, 2011 02 08 d. (tyrimo projekte „Sąjūdžio fenomenas: pilietinio judėjimo tinklaveikos studija“ interviu).

⁵⁶ N. Sahai-Achuthan, *op. cit.*

paisant fundamentalaus skirtingumo, gyvenime šie vaizdiniai susipindavo ir viena tapdavo kita, atskiriems asmenims dalyvaujant abiejose projekcijose ar taip sukuriant interpretacinę neapibrėžtumą. V. Zaborskaitės monografija apie Maironį formaliai atitiko sovietinę kryptį, kad „pažangus“ paveldas gali būti reprezentuojamas, tačiau interpretacija, kas yra „pažangus“, galėjo būti įvairi, o ideologinę atitiktį prižiūrintys kontrolieriai dažniau pasirinkdavo griežtesnę interpretaciją. Todėl veikiant aštunto dešimtmečio lauke, kuris ideologine prasme griežtėjo, pavyzdžiui, VU lituanistų pasirinkta laikysena tapo bandymu žaisti ne vien „liaudiškumo“, tačiau ir „tradicionalizmo“ sklaidos aikštelėje. Omenyje turint Maironio poveikį lietuviybės sklaidai, visuomenės lygiu ši linija mobilizuoja etninę nostalgiją ir „savų mitų“ sklaidą, ne vien valstietiškus jausmus. Šis V. Zaborskaitės monografijos pavyzdys liudija buvus neapibrėžtas situacijas, kam skiriami lietuviškumą skatinantys kūriniai, kurie patekdavo į oficialius kanalus, tačiau nepasizymėjo intensyvia „tradicijos“ inkorporavimo į sovietines schemas praktika. Neretai susipynimą lemdavo ne vien kūrėjo intencija, tačiau ir visuomenės interpretacija. Kitokia „objekto“ reikšmė antropologiniu požiūriu yra galima⁵⁷: „liaudiškumo“ prezentacijos atskirų sovietinių piliečių, neprisimenančių tarpukario Lietuvos ir senųjų tradicijų (šių piliečių vis daugėjo), galėjo būti priimamos kaip „tikrasis“ lietuviškumas.⁵⁸ Panašų pastebėjimą dėl estų yra pateikusi

⁵⁷ Pats žmogus veikia kaip interpretatorius (angl. *homo interpretator*), užpildantis aplinką prasmėmis. C. Geertz, *Kultūrų interpretavimas*, Vilnius, 2005.

⁵⁸ Pavyzdžiu būtų netgi pagal J. Marcinkevičiaus (ir kitų autorių, kaip antai A. Baltakio) tekstus sukurtos populiarios dainos „Oi užkilokit vartelius“ ar „Gėriau, gėriau, pamečiau galvelę“, „Drumstas, drumstas marių vandenėlis...“ Šių dainų autoriai nežinomi, bet laikoma, kad tai lietuvių liaudies dainos. Tikėtina, kad ir tokie filmai kaip „Riešutų duona“ (rež. A. Žebriūnas), „Tadas Blinda“ (rež. B. Bratkauskas), „Niekas nenorėjo mirti“ (rež. A. Žalakevičius), kurie tiko tuometinei ideologijai ar buvo palankūs socialinio pobūdžio žinutėms reikšti, daliai žmonių tapdavo savotiškomis tradicinės ar *tradicinės vs. modernios* gyvenimosios reprezentacijomis, virsdami simuliakrais, formavusiais „autentiškus vaizdinius“ apie lietuviškąjį kaimą.

ir kultūros antropologė Sigrida Rausing, nustačiusi, kad savo kultūros autentiškumą estai pagrįsdavo būtent sovietinio folkloro pavyzdžiais.⁵⁹ Tokios pozicijos pageidauodavo sovietiniai ideologai, tačiau net ir ši naujoji linija turėjo „savas – svetimas“ perskyrą santykyje su Centru ar dominuojančia rusų dauguma ne tuometinio gyvenimo būdo ar kitokių vertybių prasme, tačiau „etninės grupės kilmės“ požiūriu, kurį reikšti sovietų valdžia leido.

Yra ir daugiau abiejų linijų panašumų. „Liaudinio etniškumo“ diskurso palaikytojai ir vartotojai pamažu perėmė centralizacijai priešišką „svetimo“ suvokimą (nors savo turiniu ir skyrėsi), kuris pirmiausia jaučiamas „autentiškumo“ linijoje. Aišku, pažymėtina, kad pastaroji linija protegavo didesnę uždaramą, o „liaudinis“ etniškumas buvo atviras, paradiškas, tačiau itin statiškas. Kita vertus, tradicionalistinė linija, nors ir nebuvo tokia statiška, irgi perėmė (ir galutinai įtvirtino) valstietiško, su žeme susieto lietuviško etniškumo bruožą, tapusį tam tikrais erdviniais ir, sovietinės valdžios požiūriu, legitimiais rėmais, kur surandamas tikrasis lietuviškumas. *Gimtasis sodžius* ir *kaimas* liko etniškumo namais, tautinių mitų ir nacionalinio charakterio šaltiniu.⁶⁰ „Liaudinė“ linija, įtraukusi

⁵⁹ Anot panašų pastebėjimą aprašiusios D. Leinartės (Marcinkevičienė), tą patvirtina ir estų folklorą tyrinėjusi kultūros antropologė Sigrida Rausing. 1991–1994 m. mokslininkės imtuose interviu estai ypač pabrėždavo savo izoliacinę laikyseną sovietmečiu. Jie didžiavosi, esą sugebėję atsiriboti nuo propagandos ir todėl išsaugoję nacionalinę autentišką estų folklorą. Tačiau kaip „tikrai estiškus“ žmonės nurodydavo sovietinio folkloro pavyzdžius. Būtent juos estai suvokė kaip „normalius, estiškus, nacionalinius“ ir priešpriešindavo „sovietiniams papročiams“. D. Marcinkevičienė, „Nieuželi vsio bylo plocho?“ arba kaip vertiname sovietinę istoriją, *Istorija, Mokslo darbai*, t. 74, <http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=191&Itemid=61>

⁶⁰ Atrodytų, panašu į XIX a. situaciją, kai tautinį sąjūdį kūrė iš kaimo kilusi inteligentija, tačiau XIX a. tautinis sąjūdis aprašė tas erdves, iš kurių jie kilę, ir galima kelti mintį, jog tarpukario Lietuva brandino ir kitas etniškumo erdves, o tai buvo patogu ištrynus etninę liniją nacionalinėms valstybės institucijoms, valdymo praktikoms ir viešosioms erdvėms. Tarkim, atskirų miestų pavyzdžiai (Kaunas, Panevėžys) sovietmečio pradžioje liudija, kad modernioji lietuvybė, turėdama organišką vystymosi galimybę ir tuometinio režimo palaikymą, po truputį tampa sietina ir su miestų kultūra.

ikisovietinius liaudies kultūros vaizdinius, galimą konfliktą dėl nenatūralaus įsiliejimo į „tautų draugystės“ naratyvą (piešiama raida neatitiko tikrovės, juk būtent iš kaimo kilo ginkluota rezistencija prieš sovietų valdžią, todėl nemaskuojant tikrovės galėjo paaiškėti tiesa ir didėti priešiškus sistemai) bandė sušvelninti tokiais filmais kaip „Niekas nenorėjo mirti“ ir kita kultūrine produkcija, taip siekdama parodyti, kad kaimas rinkosi ne vien oponavimą sovietų valdžiai. Tolesnė kaimo plėtra (kolektyvizacija), kėlimasis į miestus turėjo būti lietuvių liaudies sėkmingo gyvenimo tąsa, tačiau iš tiesų naujieji mitai, sovietinis miestas ir kolektyvizuotas kaimas tapo vieta, kur tampa tarybiniai žmogumi. „Autentiškas kaimas“ tampa tuo projektuojamu vaizdiniu, kuriame glūdi tikrasis lietuviškumas. Su atskiomis išimtimis (Kauno miesto ir kaunietiško reiškinys, kai kurie kunigaikščių ar bajorų istorijos fragmentai) nebandoma lietuviškumo pagrindo ieškoti kitose erdvėse.⁶¹ Įvyksta savotiškas pakeitimas: liaudinė linija apibrėžia formą – „valstietiško“ lauką, tačiau turinį užpildo abi minėtos etniškumo projekcijos, nors tradicionalistinė laikysena ir sulaukia vis didesnio kultūrinio elito dėmesio. „Liaudinio“ etniškumo, kuris atrodė nenatūralus (ir kurio raiška pernelyg pradėjo panašėti į kitų titulinių tautų kultūrų prezentacijas), raida ilgainiui turėjo tapti visuomenės homogenizacijos proceso auka, o visi „lietuviški“ ansamblių ir kolektyvų pasirodymai – savotiškais muziejiniiais reliktais, rudimentais, „tarybinėje visuomenėje“ retkarčiais prisimenant savo šaknis.

Apibendrinant galima argumentuoti, kad abudu požiūriai („liaudinis“ ir „tradicionalistinis“ nacionalizmas) toje pačioje

⁶¹ Nepainioti su faktu, kad lietuviškumui įtvirtinti miestietiškoje erdvėje buvo dedamos pastangos. Vilniaus „lituanizacijos“ faktą, dėmesį skiriant etninei linijai, išvelgia Ž. Mikailienė savo tyrimuose. Klaipėdos atvejį tiriantis V. Safronovas pastebi, kad septinto ir aštunto dešimtmečių sandūroje vietinių kultūros veikėjų tinklo pastangomis mieste buvo nacionalizuotos tarybinės tapatybės ideologijos reikšmės. Ž. Mikailienė, *Soviet Vilnius: Ideology and the Formation of Identity*, *Lithuanian historical studies*, 2010, Nr. 15, p. 171–189; V. Safronovas, *Tapatybės ideologijų konkurencija pietryčių Baltijos jūros regiono mieste: XX a. Klaipėdos atvejo tyrimas*, daktaro disertacija, Klaipėda, 2010, p. 162.

pusėje dalyvaudavo „centras – periferija“ perskyroje, tačiau atsidurdavo priešingose perskyros „sovietiška vs. autentiška“ pusėse. Šis skyrimas daugiau kultūrinis, todėl tradicionalizmo atveju politinio konflikto su sistema ieškoti nebūtina, nors šios linijos sklaidą turėjo didesnę potencialą tapti priešiška sovietinei sistemai. Šis priešškumas atviru ir mobilizuojančiu tapo tik Atgimimo metais.

Kultūrininkai kaip etniškumo proteguotojai: tradicionalizmo spurdėjimai postalininėje epochoje

„Gimtas kraštas“, „tėviškė“, „kaimas“, „sodas“ yra klasikiniai intelektualų (idėjų) istorijos ar nacionalizmo teorijos vaizdiniai. XIX a. arba XX a. atsakydami į imperinį reguliavimą, konkuruojančių etninių grupių nacionalizmą ar patiriamą modernizaciją intelektualai, kultūros veikėjai pasirinko puoselėti kultūros savitumu (esențializmu), nostalgija „tikrosioms“ šaknims grindžiamą nacionalinį tapatumą. Galima teigti, kad tradicionalistinės linijos sovietmečiu palaikymas, papildytas domėjimusi senąja Lietuvos istorija, buvo ryškus nacionalinio tapatumo mobilizavimas, kuris postalininiu laikotarpiu įgijo kur kas didesnę pagreitį. Svarbiu veiksmu tapo 1956 m. destalinizaciją skelbianti N. Chruščiovo kalba, kai sistema atsidengė ir parodė buvusį paties valdymo „neteisingumą“, lėmė savotišką „kolektyvinio traumatizmo“⁶² suvokimą, kuri dar sustiprindavo grįžtančiųjų iš Sibiro istorijos. Atsinaujinimu tikinčios „socializmo su žmogiškuoju veidu“ linijos, didesnės raiškos laisvės ar kitokio etniškumo, pagrįsto autentiškumu, paieška bent iki Prahos pavasario buvo to paties audinio elementai, pagrįsti pirmiausia pasikeitusia epocha (vėlyvučiu sovietmečiu) ir naujomis įtampomis (pavyzdžiui, stiprėjančiu rusinimu, privačių ryšių poveikiu ir pan.). Aišku, per visą sovietmetį kultūros sritis turėjo atkartoti nustatytą schematiškumą ir liko įtraukta į savotišką „tautų draugystės“

⁶² K. M. F. Platt, Vieša paskaita *Violence and Memory in the USSR Circa 1956: Secret speech, Trauma and Social Discipline*, Kalifornijos Berklio universitete 2013 02 13 d.

kanalų tinklą, kuriame autorių kūryba pirmiausia būdavo siejama su tituline tauta, tačiau dalijimasis požiūriu, kad tautų istorinis paveldas turi būti išsaugotas, tarp kultūrininkų taip pat stiprėjo. Tai daugiau vietinio elito pastangos nei iš plano kylantis tikslas. Kaip jau minėta, panašūs procesai vyko Rusijoje, taip pat kitose respublikose. Kirgizijos rašytojas Čingizas Aitmatovas kaip tik per „tautų suartėjimu“ paremtą literatūros sklaidą įtvirtino „mankurto“⁶³ kaip asmens, pamiršančio savo kultūros šaknis ir kilmę, alegoriją, kurią netrukus pasitelkė ir kitų respublikų intelektualai ar jaunimo ugdytojai, dėmesį skiriantys tautiniams klausimams. Lietuvos atveju galima pastebėti, kad kultūrininkų sluoksniuose autoritetą turinčiai lituanistų linijai, kaip ir daliai rašytojų, dailininkų, kompozitorių ir kt., buvo būdingas panašaus principo taikymas akcentuojant paveldo klausimus. Tie patys žmonės būdavo telkiami renkant parašus ir protestuojant prieš galimas statybas, galbūt suniokosiančias Vilniaus senamiestį.⁶⁴

Įsivyravusį netikėjimą sovietiniais visos sistemos idealais savotiškai iliustruoja 1979 m. rugsėjo mėn. JAV žurnale „New Leader“ P. Keneco straipsnis „Trifonovo Rusija“, kuriame pastebima, kad šis rusų rašytojas savo kūryboje nuosekliai parodo socialistine statyba netikintį sovietų žmogų, kuriam būdingas melas, korupcija ir senųjų vertybių nykimas, moralinis silpnumas dabartinėje Rusijoje.⁶⁵ Atrodo, net *isteblišmento* struktūroje buvę kultūrininkai pateikdami nykiu tampančio gyvenimo refleksijas ieškojo receptų, kurie labiau įprasmintų kultūros veiklos siekius ir turinį. Lietuvoje didėjantis dėmesys etninės nostalgijos eskalavimui ir polinkiumi į „esencializmą“ tapo panašiu atsaku. Neretai būdavo ieškoma vienu marksistinių argumentų norint įveikti kitus marksistinius argumentus. Labai

⁶³ Č. Aitmatovas, *Ilga kaip šimtmečiai diena*, Vilnius, 1983.

⁶⁴ S. Kulevičius, Per praeities palikimą į ateitį: visuomeninio paveldosaugos judėjimo virsmai Sąjūdžio išvakarėse, *Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė, Vilnius, 2011, p. 185–214.

⁶⁵ 1979 12 15 d. GLAVLIT vadovo P. Romanovo raštas TSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 90, b. 208, l. 7

ilustratyvus 1967 m. atvejis Gruzijos rašytojų 6-ajame suvažiavime, kuriame dominuojantys vietiniai rašytojai itin aštriai reagavo į dagestaniečių rašytojo Achedo Agajevo straipsnį „Literaturnaja gazeta“, kuriame rusų kalbos svarbą įvardijo pažymėdamas, jog „mažos kalbos tirpsta didelėse kalbose“ taip, kaip gruzinų kalba „tirpsta rusų kalboje, panašiai kaip gruzinų kalboje tirpsta megrelų, adžarų kalbos“. Atsakomoji retorika (S. Čilaja, I. Tarba, K. Gamsachirdija, B. Žgenti ir kt.) buvo labai išraiškinga: „Mes turime įsisavinti rusų kalbą, tačiau tai neturi būti daroma mūsų kalbos sąskaita“, „Leninistinė nacionalinė politika yra už kalbos grynumą.“⁶⁶ Suvažiavime dalyvavo aukščiausieji Gruzijos partiniai vadovai.

Taigi polinkis į esencializmą nebuvo unikalus vienos respublikos atvejis, daugelyje respublikų vyko panašūs procesai, tam tikrą legitimų skėtį sudarydavo Rusijos kultūrininkų linkimas į tradicinės rusiškosios kultūros sklaidą, buvo aiškus siekis vyrauti kitų tautinių grupių atžvilgiu. Tad rusiškas veiksnys, nors ir plačiau atvėrė galimybes etninio lauko raiškai, šalia tarybiškumo projekcijos sukūrė dar vieną – „*reikšmingojo svetimo*“ – liniją. Kaip tik rusiškoji linija labiausiai stiprėjo, todėl siekiant sustiprinti nacionalinį indėlį „lietuviškumo aikštelėje“ (pavyzdžiui, Vilniaus ir Maskvos universitetų varžymasis, kuris senesnis⁶⁷), buvo ieškomi ir išnaudojami

⁶⁶ Išrašas iš Gruzijos rašytojų sąjungos VI suvažiavimo 1967 01 07 d., TSRS rašytojų sąjunga Nacionalinės komisijos dokumentacija (susirašinėjimas su TSRS RS dėl Gruzijos literatūros), RGALI, f. 631, ap. 42, b. 411.

⁶⁷ Įdomu tai, kad dar 1955 m. Lietuvos TSR valdžia su atskirais mokslo ir kultūros veikėjais Centro atstovų prašė leisti švęsti 375 m. VVU jubiliejų, tačiau TSKP CK Mokslo ir kultūros skyrius, remdamasis TSR Aukštojo mokslo ministerijos pažyma, teigė, kad netikslinga švęsti šį jubiliejų, nes universitetas egzistuoja tik nuo 1803 m. Akcentuota, kad tuo metu ankstesnė akademija buvo panaikinta. Lietuvos atstovai savo ruožtu įsivėlė į susirašinėjimą įrodinėdami, kad Vilniaus akademijai iš esmės buvo būdingi visi universiteto požymiai, ji atitiko to meto kriterijus, turėjo observatoriją, o klerikalizmas buvo būdingas daugeliui universitetų. A. Sniečkaus 1955 01 06 d. raštas TSKP CK; TSRS Aukštojo mokslo ministerijos 1955 03 08 d. pažyma, adresuota TSKP CK Mokslo ir kultūros skyriui; Vilniaus partkomo 1955 05 20 d. raštas TSKP CK; RGANI, f. 5, ap. 17, b. 533, l. 1–18.

instrumentai išryškinant nacionalinį paveldą. Įdomu tai, kad centriniame lygyje rusiškoji linija patyrė konkurenciją su kosmopolitine, individo laisvei dėmesį skiriančia linija. Nors jos abi buvo priešiškos „internacionalizmui“ ir „liaudiniam etniškumui“, tačiau kosmopolitinė buvo labiau marginalizuojama, o rusiškojo etniškumo sklaidą lengviau palaikė ir jai atstovavo oficialioji kultūros produkcija ar neoficialiai vietiniai kultūros ir mokslo autoritetai. Lietuvoje šios linijos, išskyrus turbūt T. Venclovos atvejį, nebuvo tokios išgrynintos, todėl dažnai susipynė, tačiau neoficiali dalies kultūros ir mokslo atstovų tradicionalistinės linijos, kurią pernelyg nerizikuojant buvo galima pristatyti kaip liaudinę, parama irgi buvo. Kritiškumo ar net ribojimų sulaukė tokios tradicionalistinės pozicijos, kurios reišė didesnę atsiribojimą (A. Ramonaitės minėta „savaiminė visuomenė“) ir (ar) atrodė galinčios peraugti į „buržuazinį nacionalizmą“ (nors tokia interpretacija irgi turėjo dinamiškumą, buvo situacinė).

Suvokiant sovietinės Rusijos „šestdesiatnikų“ bangos poveikį kultūrinio lauko pokyčiams, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad Lietuva buvo gana nauja sovietų sistemos dalis, todėl įsigrūvenimas į valdžios brėžiamus etniškumo diskursus buvo trapesnis ir postalininis laikotarpis sukūrė ne vieną „kolektyvinės traumos“ įveikimo būdą. Kuo toliau nuo ideologinio lauko buvo kultūrininkai, tuo labiau svetimi jie buvo internacionalizmui ar liaudinio etniškumo palaikymui.

Ideologai

Mažiausiai su autentiško (tradicionalistinio) etniškumo sklaida buvo susiję tiesioginiai ideologiniai bei agitacijos ir propagandos darbai dirbę veikėjai, kurių dalis priklausė mokslo ir kultūros aplinkai, nors kartu ją ir kontroliavo, kaip antai dailėtyrininkas L. Šepetys, LKP CK Kultūros ar mokslo skyriaus darbuotojai, taip pat tokių leidinių kaip „Tiesa“, „Komunistas“, „Sovetskaja Litva“ ir pan. vadovai ar atskiri darbuotojai. Tikslinga išskirti ir ideologus mokslininkus, pavyzdžiui, Vilniaus partinės mokyklos, taip pat marksizmą-lenin-

nizmą dėščiusius asmenis atskirose aukštųjų mokyklų katedrose. Šalia šios krypties paminėtina ir dalis draugijos „Žinija“, organizavusios liaudies universiteto veiklą, kolektyvams viešas paskaitas, kurių turinys buvo ne vien praktiniai klausimai, tačiau ir marksinė-leninistinė propaganda, tarkime, kaip perskaityti tam tikrą skaičių puslapių leninine tematika. Paskaitas vedavo ne tik svečiai iš Maskvos, tačiau ir vietiniai lektoriai, buvo stengiamasi įtraukti mokslininkus (pavyzdžiui, M. Burokevičių).⁶⁸ Ideologinėje veikloje dėl visuomenės susidomėjimo stokos irgi buvo ieškoma būdų nusi-stovėjusius dėstymo „šampus“ keisti nauju dinamiškesniu dėstymo stiliumi⁶⁹, taip pat kūrybiškai skleisti leninistinę nacionalinę politiką⁷⁰, kuri pabrėžtinai pasitelkiama internacionalizmo diskurse, akcentuojant ribų tarp tautų mažinimo tikslą. Šiame lauke ideologai, net jeigu ir paskirdavo dėmesį lietuvių etniniams-tautiniams klausimams, akivaizdžiai juos įterpdavo į istoriškai neišvengiamos tarybinės visuomenės kūrimo kontekstą ir be užuolankų demonizuodavo tuos, kurie neatrodė žvelgiantys pro socialistinės visuomenės raidos prizmę. Turbūt ryškiausias pavyzdys – ilgamečio „Tiesos“ (vėliau „Komunisto“) laikraščio redaktoriaus G. Zimano, išlikusio itin aktyviu ir postalininiu laikotarpiu (septintas ir aštuntas dešimtmečiai), veikla.

Dominuojantys mokslininkai ir „gimtis kraštas“

Šalia destalinizacijos poveikio kaip svarbaus etniškumo sklaidai dėmens minėtinas Liaudies ūkio tarybos laikais susiformavęs

⁶⁸ TSRS Pabaltijo respublikų ir Moldovijos respublikos „Žinijos“ draugijų miestų ir rajonų padalinių atsakingųjų sekretorių 1970 08 11–13 d. susirinkimas, GARF, f. 9547, ap.1, b.1946, l. 57–69.

⁶⁹ TSRS „Žinijos“ draugijos 1970 m. visasąjunginis seminaras lektoriams, skirtas žodinės propagandos aktualijoms aptarti, GARF, f. 9547, ap.1, b. 1939, l. 2–16.

⁷⁰ TSKP CK Propagandos ir agitacijos skyriui skirta pažyma, GARF, f. 9547, ap. 1, b. 1916, l. 123–129.

„gimtojo krašto“ ir į vietininkiškumą linkęs lietuviškosios nomenklatūros valdymo stilius, iš esmės nusitęsęs iki pat Sąjūdžio susikūrimo ir prisidėjęs mobilizuojant tautinį tapatumą sovietinės modernizacijos rėmuose. Šiai pozicijai itin artima buvo autoritetingų mokslininkų grupė, priklausanti kultūrinei mokslinei nomenklatūrai. Būdami aktyviai įtraukti į sovietinės modernizacijos plėtrą, per Plano komitetą, mokslinius institutus, jie dalyvaudavo svarstant pramonės plėtros ir miestų planavimo perspektyvinius planus, išdėstant gamybą. Maždaug nuo Liaudies ūkio tarybos laikų (1957–1965 m.) dominuojantys mokslininkai (ekonominės, ūkinės krypties) tuometinei gamybos nomenklatūrai padėjo vykdyti gana autonomišką, nors su sovietinės sistemos reikalavimais suderintą ūkio plėtrą, o prasidėjus brežnevinei centralizacijai gana dažnai užtikrindavo respublikos interesų protegavimo poziciją. Ją palaikė dauguma to meto autoritetų – akademikai J. Matulis, A. Jucys, A. Žukauskas, K. Meškauskas, J. Kubilius. Užtikrinant šią liniją, šių autoritetų bendrumas ir bendradarbiavimas, buvimas tuometinėje kultūrinėje mokslinėje nomenklatūroje vaidino savo vaidmenį. Kartu šį vaidmenį galima laikyti institucine pozicija, nes toks pripažintų Lietuvos mokslininkų modelis tapo savotišku standartu ir kitiems, atsiribojant (sušvelninant) nuo pernelyg stipraus centralizacijos poveikio iniciatyvų. Čia neformalus bendravimas tokią tendenciją tik stiprino ir kūrė atstūmimo mechanizmus pernelyg dogmatiškiems mokslo atstovams. Kita vertus, ne visada ši pozicija buvo palanki dar atviresnėms pozicijoms, kurioms „gimtojo krašto“ srovė atrodė pernelyg prisitaikėliška. Mokslininkų palaikomus „gimtojo krašto“ interesus galima pastebėti atskirose vietose, ne vien gamybos, bet ir kultūros srityje.

Tokią žemės ūkio poziciją pastebime bandymuose riboti ūkių didinimo plėtrą (prof. P. Vasinausko pozicija), pernelyg nepasiduoti „naujamajai kolektyvizacijai“⁷¹ ir centralizuoto kaimo gyvenimos

⁷¹ Kiti jos požymiai buvo sėjomainos laukų didinimas (iki 300 ha), didelių centrinių gyvenviečių kūrimas, didelių gyvulininkystės kompleksų statymas ir stambioji mechanizacija.

modelio⁷² sklaidai, palaikyti asmeninių valstiečių ūkių reikalingumą. *Pramonės ir miestų plėtros srityje pažymėtinos* 1964 m. respublikos mokslininkų (K. Meškauskas, A. Žukauskas ir kt.⁷³) pastangos, dirbant LTSR Valstybinio plano komitete, priimti gamybinių jėgų išdėstymo generalinę schemą, numatant pramonės telkimą ne tik penkiuose didžiausiuose, bet ir mažesniuose miestuose.⁷⁴ Minėtas sprendimas buvo laikomas nemažu generalinę schemą rengusių asmenų laimėjimu, nes išlaikant sparčius pramonės plėtros tempus buvo sprendžiamos ir apsirūpinimo darbo jėga, ir masinio darbo jėgos antplūdžio iš kitų sovietinių respublikų problemos. Pavyzdžiui, tokie atvykėliai daug labiau buvo linkę važiuoti į didžiuosius respublikos miestus nei į vidutinio dydžio provincijos miestelius. Apie *rizikas valdant energetiką* galime kalbėti omeny turėdami Mažeikių naftos perdirbimo gamyklos ir Ignalinos AE statybų savotišką „sabotažą“, karštingiškai neskubant vykdyti Centro planų, derantis dėl statybų vietos, mažinant avarijų, žalos gamtai, atliekų laidojimo ir darbo jėgos migracijos grėsmes (labiau Mažeikių gamyklos atveju). Pažymėtinas Geologijos instituto, taip pat įsteigtos Atominės energetikos komisijos, atskirų Valstybinio plano komiteto darbuotojų, mokslininkų ar net kultūros veikėjų įsitraukimas į šių statybų metu keliamų problemų eskalavimą.⁷⁵

⁷² M. Treinys, Neformaliosios agrosocialinės minties raiška Lietuvoje priklausomybių laikotarpiu, *Žemės ūkio mokslai*, 2007, t. 14, Nr. 1, p. 68.

⁷³ R. Karazijos knygoje apie akad. A. Jucį taip pat teigiama, kad jis siūlė racionalizuoti išdėstymą ir nesutelkti mokslo, kultūros įstaigų ir pramonės vien Vilniuje ir Kaune. R. Karazija, *Žalias teorijos medis. Akad. A. Jucys. Gyvenimas ir mokslinė veikla*. Vilnius, 2003, p. 116–117.

⁷⁴¹⁹⁷⁹ 10 19 LTSR Plano komiteto LKP CK pateikta pažyma apie pramonės įmonių plėtrą respublikoje iki 1990-ųjų metų, LYA, f. 1771, ap. 256, b. 248, l. 29–32.

⁷⁵ Pavyzdžiui, autoritetingi kultūros ir mokslo veikėjai (A. Baltakis, J. Baltušis, K. Bieliukas, K. Brundza, K. Budrys, K. Eringis, M. Gregorauskas, A. Gricius, V. Gudelis, T. Ivanauskas, K. Jankevičius, S. Jokūbonis, Č. Kudaba, V. Kviklys, J. Litvinas, J. Maniukas, J. Marcinkevičius, E. Mieželaitis, V. Reimeris, A. Venclova, F. Zajančauskas) 1966 03 22 d. raštu kreipėsi į respublikos vyriausybę dėl naftos perdirbimo gamyklos ir Kretingos chemijos kombinato statybos, kaip neva

„Gimtojo krašto“ tematika kultūrinės mokslinės nomenklatūros veikloje sietina ne vien su technokratiniais projektais, tačiau ir su simboline veikla, sutelkusia ne tik ją remiančią mokslo nomenklatūros dalį, bet ir platesnę inteligentiją. Tuometinio VVU 400 metų jubiliejaus minėjimas buvo išskirtinis įvykis, kuris nepaprastai paveikė tautinius jausmus, o jį organizuojant itin svarbus buvo tuometinio rektoriaus J. Kubiliaus indėlis. „Pats J. Kubilius prisimena, kad oponuojančių šiam renginiui buvo ir Centro akademiniuose sluoksniuose: „Seniausias Tarybų Sąjungos universitetas, vien tas svarbu. O kiek čia mums kliūčių darė, kad nepaminėtume. Maskvos universiteto rektorius nesutiko atvažiuoti, jis gal ir būtų atvažiavęs, bet jam kolektyvas neleido.“⁷⁶ Tačiau VVU jubiliejus sulaukė ir disidentų dėmesio. Pavyzdžiui, p. Pečeliūnas jubiliejiniais 1979 m. leido pagrindinį „Alma Mater“ leidinį, kuris buvo platinamas *samizdato* ryšiais.⁷⁷

Panašių „gimtojo krašto“ pavyzdžių buvo ir daugiau, tokios pozicijos parama įvairiose MA, VU ir kitose aplinkose atsikartodavo ir iš esmės tapo svarbiausia vėlyvojo sovietmečio įtakingiausių ir tarpusavyje susijusių mokslininkų pozicija, ideologai neįgijo lemiamos įtakos. Didesnioji šios grupės dalis buvo mokslo ar kultūros srityje pasižymėję ir apdovanoti asmenys, kartu einantys vadovaujamas pareigas mokslinėse ar kultūros institucijose, pavyzdžiui, Mokslų akademijoje (akademikai A. Žukauskas, J. Matulis, K. Meškauskas, V. Statulevičius, A. Jucys, J. Požėla ir kt.), Valstybiniame Vilniaus universitete (rektorius J. Kubilius), Rašytojų sąjungoje (A. Maldonis, V. Bubnys), Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo institute (S. Vasinauskas, A. Būdvytis) ir kitose mokslo įstaigose (teatre – J. Miltinis) dirbę asmenys, mokslinę (kūrybinę) veiklą derinę su vadovavimu šią veiklą palaikančioms įstaigoms.

smarkiai vandenį teršiančių įmonių ir kenkiančių gamtos vertybėms. Toks atviras pareiškimas sukėlė reakciją ir iniciavo keisti sprendimą valdžios koridoriuose.

⁷⁶ Interviu su buvusiu Vilniaus valstybinio universiteto rektoriumi mokslininku J. Kubiliumi, 2007 06 07 d., LIIR, f. 66, b. 1.

⁷⁷ Savilaida. Prograndinė spauda (XX a. antra pusė). <[http://www.savilaida.lt/apie-leidejus/povilas-peceliunas/.](http://www.savilaida.lt/apie-leidejus/povilas-peceliunas/)>.

Neatsitiktinai akademikas A. Buračas⁷⁸, kalbėdamas apie septintą ir aštuntą dešimtmečius prisiminė⁷⁹, kaip J. Matulis, K. Korsakas ar V. Statulevičius „atkovodavo“ MA ar savo valdomiems institutams, kad neatleistų žmonių, kurių biografijos neatitiko saugumo pažymų (akcentuojamas nuolatinis lakstymas į CK). Beveik visi šie aukštą mokslo statusą užsitikrinę ir karjerą darantys mokslininkai buvo Komunistų partijos nariai.⁸⁰ Jie išreiškė „dvejopą“ poziciją: jų veikla atitiko ideologinę liniją, tačiau jie palaikė simbolinę nacionalinę tapatumą (J. Marcinkevičius, J. Kubilius). Svarbu pasakyti, kad ši veikla derėjo su konjunktūra, tačiau toks lokalumas buvo priešpriešinamas sovietinei centralizacijai. Ši „gimtojo krašto“ srovė atrado savo vietą sovietmečio struktūrose ir ji tik iš dalies buvo linkusi kvestionuoti supusią sovietinę tikrovę.⁸¹ Tai nebuvo tiesioginė idėjinė-ideologinė linija, kitaip nei dauguma kitų kultūrininkų veiklų, tačiau ji atviriau mąstantiems mokslininkams buvo palankesnė nei atvirą konformizmą ir ideologiškumą demonstruojanti ideologų linija.⁸² Ji pirmiausia svarbi ne vien šios grupės (ar kitų prie valdžios esančių intelektualų) veiksmų, bet ir pačios sistemos krypties bei politinės kontrolės paaiškinimo kontekste. Gana iškalbingi didžiausio susidomėjimo sulaukusių buvusių sistemos dalyvių (pasitraukusių) pastebėjimai. Ankstyvas ir gana taiklus L. Trockio nuogaštavimas, kad sulig Stalino įsivyravimu biurokra-

⁷⁸ Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narys.

⁷⁹ Interviu su akademiku A. Buraču 2010 10 01 d.

⁸⁰ Tačiau ne visi. Pavyzdžiui, Fizikos ir matematikos instituto (1956 m.) įkūrėjas A. Jucys ir vienas pagrindinių Lietuvos fizikų draugijos steigėjų (1962 m.) kaip buvęs šaulys buvo nepartinis. Kita vertus, jis ragindavo savo mokinius stoti į partiją, kad Lietuvos mokslui vadovautų jam atsidavę žmonės. R. Karazija, *ibid.*, p.113.

⁸¹ Akademiko E. Vilko pavyzdys 1988 m. birželio mėn. steigiant Sąjūdį.

⁸² M. Burokevičiaus tipo ideologiniai mokslininkai atgimimo metu buvo Centro mobilizuojami ir kviečiami tapti pagrindiniais partokratais. Tą liudija ir „platformininkų“ atvejais, daliai vietinių komunistų siekiant likti TSKP platformoje ir atsisakant palaikyti nuo TSKP atsiskyrusią LKP su A. Brazausku priešakyje.

tai užvaldė sovietinę valstybę⁸³, gali būti pratęsimas M. Džilaso (M. Džilaso) mintimi apie „naująją klasę“.⁸⁴ Tačiau šio autoriaus išskirta „naujoji klasė“ žymi ne vien biurokratizuoto elito formavimąsi, kartu liudija įsivaizduojamą jų paskirtį, turėjusią atlikti visuotinę industrializaciją, taip savotiškai įteisindama šios grupės išskirtinumą. „Naujosios klasės“ požymiai buvo būdingi ne tik partokratams, bet ir mokslo kultūros elitui, pavyzdžiui, lietuviškame kontekste postalininiu laikotarpiu (Liaudies ūkio tarybos laikais) suintensyvėjusios industrializacijos projektai kuriam laikui padeda legetimizuoti sistemos ir šių asmenų statuso išlaikymą, tačiau po modernizacijos bangos tam reikėjo vis naujų išteklių. Šis požiūris netiesiogiai veda prie to, kad įtakos ir politinės kontrolės išlaikymą lemia ne vien spaudimas iš viršaus, tačiau ir sistemos vertės visuomenei akcentavimas. Dėmesys etniškumui (lietuviškumui) šiuo atveju nebuvo paskutinėje vietoje.

Tradicionalistinio etniškumo palaikymo išplitimas tarp kultūrininkų

Nacionalizmo sovietinėje sistemoje reiškinio tyrinėtojo T. Martino pastebėjimas, kad sovietų valdžia pati skatino tautinės savimonės sklaidą, tačiau ribos ir turinys buvo nustatomas valdžios⁸⁵, rodo sovietmečio veikėjų galimybę derinti sovietinę ir tautinę linijas. Tačiau nustatytų ribų išplėtimas, kurį rodo tuometinis valdžios susierzinimas, KGB signalai, daugiausia buvo susijęs su „tautų draugystės“ naratyvą peržengiančia tradicionalistine etniškumo linija. Iš tiesų ideologinės ribos išliko, jos neretai griežtėjo, kaip tai atsitiko aštuntame dešimtmetyje, tačiau griežtėjimo priežastys netapo „savomis“ ir nekūrė jokios ilgalaikės perspektyvos, į kurią galėtų remtis

⁸³ L. Trotsky, *The Revolution Betrayed: What Is the Soviet Union and Where Is It Going?*, New York, 2004.

⁸⁴ M. Džilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System*, 1957.

⁸⁵ T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Pres, 2011

geresniu rytojumi vis dar tikintys kultūrininkai, kaip tai buvo penktame ir šeštame dešimtmečiuose. Remiančių *status quo* buvo nemažai, tačiau pirmiausia remiama buvo saugi savo paties egzistencija ir nusistovėjusi socialistinė estetika. Aišku, šiame kontekste kultūrinei nomenklatūrai priskirtini asmenys nerizikavo ir paisė tų draudimų, kurių iš jų buvo tikimasi Centre.

Ne priklausymas konkrečiai institucijai⁸⁶, o kultūrininkų socialinė terpė⁸⁷ tapo svarbiausiu veiksniu interpretaciniam kontekstui, nes, kaip minėta, pačioje sistemoje buvo „įsiūtas“ dėmesys etniniams ir nacionaliniams klausimams, todėl šios linijos jis iš esmės nepakeitė, tačiau lėmė pasislinkimą į tradicionalizmo pusę ir autentiškesnius vaizdinius apibūdinant netgi „liaudinio etniškumo“ naratyvą. Pavyzdžiui, rašytojų kūryboje galima pastebėti tolimą nuo pernelyg ideologiškų tekstų ir aštrių socialinių klausimų iki lietuviškajame kaime kylančių įtampų ir daugiaplanių transformacijų aptarimo: A. Guzevičiaus pateikiamus aprašymus keičia J. Paukštelio ir J. Baltušio darbai, pastariesiems iššūkį meta J. Avyžiaus, J. Mikelinsko ir kitų jaunesniųjų rašytojų proza, kurioje vis mažiau paisoma socialistinio realizmo schemų. Tačiau net ir toks schematizmas ne visai tikslus, nes vyresniuosius ne tik keitė jaunesnė, dinamiškesnė karta, keitėsi ir patys vyresnieji. Štai J. Baltušio pavyzdys rodo, kad jis reagavo į laikmetį, į tai, kas galėtų būti populiariu, aktualu ir į ką valdžia nereaguos taip aštriai. Jis vis labiau balansavo tarp liaudinės ir tradicionalistinės linijų. 1957 m. išleidžiamas romanas „Parduotos vasaros“, 1967 m. – kelionių apybraiža „Tėvų ir brolių takais“, kuri yra savotiškas bandymas tiesti tiltus, jungti lie-

⁸⁶ Išskiriant pagrindines partines struktūras ir saugumą.

⁸⁷ Pavyzdžiui, B. Walker (B. Volker) kalba apie „ratelių“ kultūrą, V. Klumbys apie „neformalias visuomenines erdves“, kuriose formuojasi galimybės išsakyti nuo oficialaus diskurso besiskiriančią nuomonę. B. Walker, *Kruzhok Culture: The Meaning of Patronage in the Early Soviet Literary World*, *Contemporary European History*, Vol. 11, No. 1, Special Issue: *Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe* (Feb. 2002), p. 107–123; V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*, daktaro disertacija, Vilnius, 2009.

tuvybę, pirmiausia su kairiaisiais išeiviais, o 1979 m. „Sakme apie Juzą“ siekė sukurti tipiško lietuvių valstiečio paveikslą.

Po „atlydžio“ Lietuvoje stiprėjantis poslinkis į tradicionalizmą, „paprasto žmogaus“ vaizdinys nėra unikalus reiškinyms Sovietų Sąjungoje. Panašiu metu rusiškoje literatūroje, mene, filmuose vis labiau populiarėjo „derevenskaja proza“, akcentuojanti „ruskij mužyk“ vaizdinį, kuris nėra vien iš ideologijos kylantis, jis remiasi atskirų elito sluoksnių TSKP palaikymu (rusiška linija – dalies partijos rusofilų; lietuviška linija – lietuvių nomenklatūros), tačiau meta savotišką iššūkį niveliuojančiam „tarybinio žmogaus“ vaizdinui (*sovietskij čelovek*⁸⁸). Ši tendencija pirmiausia griaua sovietinės sistemos monolitiškumą, padeda pastebėti bent keletą linijų, kurios išsilaiko „isteblišmento“ aplinkoje, tačiau „tradicionalistinės“ linijos palaikymas kyla ne iš planinių reikalavimų, bet iš grupių interesų ir strategijų, ir pažymėtina, kad šioje etninėje linijoje kultūrinio gilumo, savasties, grynumo pabrėžimo aspektas tolydžio stiprėja. Atskiruose darbuose⁸⁹ išvardijami rateliai, namų aplinkos ar grupės, taip pat senosios inteligentijos šeimų aplinkos⁹⁰, pasižymėjusios pastangomis siūlyti įvairesnes tuometinio gyvenimo refleksijas, nei

⁸⁸ Tokia įtampa pastebima V. Šukšino filmuose, pavyzdžiui, „Putinas Raudonasai“ (1973 m.).

⁸⁹ A. Šukys, *Intelektualų alternatyvi veikla sovietų Lietuvoje (1956–1988 m.)*, daktaro disertacija, Kaunas, 2012.

⁹⁰ Vildžiūnų sodyboje nuolat lankęsis J. Keliuotis ar joje apsigyvenusi M. Vildžiūnienės motina S. Ladigienė, tarpukario Lietuvos generolo K. Ladigos žmona, turėjo įtakos tuo metu į sodybą užsukančio meninių sričių jaunimo pasaulėžiūrai. Analogiškai VU Lituaniškosios katedros darbuotojos, 1958–1961 m. pašalintos iš universiteto ir priklausiusios Putino gerbėjų rateliui, bendravo su senąja tarpukario inteligentija. Pavyzdžiui, M. Lukšienė, kilusi iš Matjošaičių ir Janulaičių giminės, archeologės M. Gimbutienės pusseserė, po karo per savo tėvų kartą artimai bendravo su Žmuidzinavičių, Gučių šeimomis, Janulaičių gimine, Čiurlionių-Zubovų šeima, prie jų prisidėjo iš Sibiro grįžę Nemeikšai ir Urbšiai. V. Zaborskaitės, M. Lukšienės ir I. Kostkevičiūtės ratelį taip pat siejo bendra draugystė su poetu V. Mykolaičiu-Putinu, vėliau jos organizavo jo atminimo palaikymą. Archeologė R. Rimantienė prisimena, kad jos šeima (Landsbergiai-Jablonskiai) darė įtaką ir jaunesniajai kartai, paveikė nusistatymą prieš esamą santvarką.

sovietinė valdžia buvo numachi, ar net jas priešpriešinti ideologinei linijai. Aišku, galima kalbėti ne vien apie „grupes“, tačiau ir atskirus asmenis, tuometiniame kontekste išsiskyrusius panašiomis vertybėmis.

Atskiri rašytojai tiek iš dominuojančio A. Baltakio, J. Marcinkevičiaus rato, tiek iš varžomų rašytojų aplinkos pripažįsta, kad turbūt joks kitas autorius nebūtų galėjęs „pramušti“ ar viešai rodyti istorinių dramų kaip J. Marcinkevičius su savo dramomis „Mindaugas“, „Mažvydas“, „Katedra“. Įsitraukimas į kultūrinės nomenklatūros aplinką, per kūrybą ir pareigas įgyto autoriteto ir apdovanojimų kapitalas leido J. Marcinkevičiui valdžios akyse tapti patikimu poetu, bičiuliai A. Maldonis ir A. Baltakis ėjo vadovaujamas RS ar „Pergalės“ žurnalo redakcijoje pareigas. Buvo išnaudojama galimybė interpretuoti kūrybą poetui palankia linkme, nors nuo 1968 m. po Prahos pavasario ideologinė linija vis labiau griežtėjo. KGB buvo labai svarbu fiksuoti savo laimėjimus kovojant su buržuazinėmis apraiškomis. Lietuvos atveju kai kurios situacijos būdavo iškeliamos centriniu lygiu, kaip antai reakcija į 1972 m. Kauno įvykius, arba paveikiant atskirus intelektualus. Pavyzdžiui, TSRS KGB vadovo J. Andropovo 1972 m. kovo 15 d. rašte TSKP CK minima⁹¹, kad tarpukariu įkurto žurnalo „Naujoji Romuva“ redaktorius J. Keliuotis, po karo kalbėjęs ir grįžęs į Lietuvą 1955 m., aplink save subūrė kūrybinį ir akademinį jaunimą, neslėpė antisovietinių pažiūrų, bendravo su reakcingais emigrantais. Taigi su juo buvo padirbėta ir jis nustojo skleisti antisovietines nuotaikas, atskiruose straipsniuose („Kultūros barai“) net gynė sovietinę santvarką. Lietuvoje ribų siaurėjimas labiausiai jaučiamas po 1972 m. „kalantinių“. 1972 m. gegužės 20 d. „Izvestija“ vyr. redaktorius rašte TSKP CK apie įvykius Lietuvoje (korespondento I. Kasiukovo parengta informacija) teigia, kad susideginęs R. Kalanta buvo nesveikas jaunuolis, kuriuo pasinaudojo nacionalistiškai ir antisovietiškai nusiteikę žmonės (apsupo ir tėvų namą, per laidotuves mėtėsi lapeliai). Jis tikina, kad

⁹¹ TSRS KGB vadovo J. Andropovo 1972 03 15 d. raštas, adresuotas TSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 64, b. 99.

respublikoje jaučiamas nacionalizmas, bendrai mažėja rusiškų užrašų. Netgi literatūroje jaučiasi nacionalizmas (mini J. Avyžiaus romaną „Poterianyj krov“, kuri tais pačiais metais spausdina žurnalas „Družba narodov“). Taip pat akcentuoja, jog kyla susidomėjimas senąja istorija, Smetonos režimu ir laikais, kai Lietuva buvo „nuo Juodosios iki Baltijos jūros“⁹².

Reakcija į Centro suvokiamą nacionalizmą akivaizdi. Pirmiausia kultūros srityje buvo peržiūrėti kadrai: „Po Kauno įvykių respublikoje daug naujovių. Bus jų ir ideologinių kadru srityje. Kalbama, kad bus atleisti J. Narkevičiūtė⁹³, A. Umbrasas, A. Drilinga, J. Jurašas. Pastarasis kalba, jau išėjęs, prieš tai padaręs pareiškimą, kad dabar nesą jokių sąlygų meninei kūrybai. Jam siūlytų vietų kituose teatruose – atsisakęs.“⁹⁴

Šių asmenų vertinimas priklausė nuo jų atliekamos kūrybinės veiklos, kuri griežtėjančiai linijai sąjunginiu lygmeniu galėjo pasirodyti per daug nesuvaržyta, nepaklūstanti nusistovėjusioms taisyklėms, pavyzdžiui, orientuota į senąją Lietuvos istoriją (J. Jurašo spektaklis „Barbora Radvilaitė“), o didžiausią valdžios atstovų nepasitenkinimą sukėlė simbolių vartojimas.⁹⁵ Uždrausta buvo ir kita režisieriaus statyta K. Sajos pjesė „Mamutų medžioklė“⁹⁶ (1968 m.), dėl gausybės simbolių ir alegorijų neatitikusių socialistinio realizmo standartų ir patraukusi net Maskvos pareigūnų dėmesį. Buvo siekiama kūrybinę veiklą paveikti taip, kad ji kuo mažiau išsišoktų.

⁹² 1972 05 20 d. „Izvestija“ vyr. redaktoriaus raštas TSKP CK, RGANI, f. 5, ap. 64, b. 55, l. 25–31.

⁹³ J. Narkevičiūtė – tuometinė Vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoja kultūrai.

⁹⁴ A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono IV: Pažink savo artimą: paliudijimai*, Vilnius, 2001, p. 529.

⁹⁵ Vėliavos su Aušros Vartų paveikslu nuleidimas spektaklio pabaigoje. Interviu su rašytoju, LTSR rašytojų sąjungos pirmininku V. Martinkumi, LIIR, f. 66, b. 1.

⁹⁶ A. Zalatorius, *Literatūra ir laisvė*, Vilnius, 1998, p. 66.

Vietoj išvadų: poveikis visuomenei ir „lūžiui prie Baltijos jūros“

Straipsnyje aptartos etniškumo projekcijos, kurios darė įtaką lietuviškumo mobilizavimui, labiau išreiškia „tautos kūrimą / perkūrimą“ (angl. *nation building*), kuris skiriasi nuo „valstybingumo siekiančio“ nacionalizmo, Lietuvoje pirmiausia sietino su disidentine linija, katalikiško pagrindžio veikla. Konstruktyvistinė nacionalinė sovietų politika buvo aštri ir ambicinga, bandė perkurti etniškumą, savo ruožtu kultūrininkų veikla pateko į šį konstruktyvizmo lauką įgydama galimybę, atsižvelgiant į laikmetį, pagal griežtą standartą ar net savaip proteguoti vaizdinius etniškumo, apimančio lietuvio, jo gyvenenos, istorijos, kilmės bruožus. Šiame konstruktyvizme, kuris vyko šalia socialinių ir ekonominių pokyčių, judėjimo į miestus, sluoksnių persigrupavimo, industrializacijos, atitrūkusiems nuo tradicinės gyvenenos asmenims buvo pateikiamos laimėjimų istorijos, kurios itin dažnai būdavo pasitelkiamos per pirmus dvidešimt sovietmečio metų ir vienaip ar kitaip išliko per visą sovietmetį, kaip įgyta galimybė atsiplėšti nuo tradicinio valstiečio gyvenimo: „Gimiau 1945, ačiū dievui, jau Tarybų valdžios metais. Vaikystėj neteko piemenaut ir nešalau, ir nealkau. Ir nieks taipogi nelupo nei diržais, nei kitokiais daiktais, nei juo labiau balanų ryšulėliais, ką iškentėjo kai kurie garsūs literatūros klasikai, ir už barikadų neteko stovėti ir grot šautuvų vamzdžiais, kaip rašoma vienam eilėrašty.“⁹⁷ Toks pasidžiaugimas įvykusi atitrūkimu nuo senojo gyvenimo buvo būdingas daugeliui sovietinės inteligentijos atstovų, tačiau ne vienas jų ilginiui panoro susigrąžinti kai kurias prarandamas vertybes, gyveneną. Nors padidėjęs socialinis mobilumas ir švietimas per kultūros kanalus totalitarinės valstybės sąlygomis sukūrė unikalią galimybę transliuoti ideologiją ir kitus idėjinius vaizdinius labai plačiu mastu (vien tiražai siekdavo šim-

⁹⁷ *Tarybų Lietuvos rašytojai*, Vilnius, 1977, d. 2, p. 365–366. Percituota iš: E. Baliutyte, Sovietmečio lietuvių literatūros kritika kaip socialinis reiškiny, *Lituanistica*, 2003, Nr. 1 (53), p. 108–120.

tus tūkstančių), tačiau ilgainiui supaprastintos liaudinio etniškumo schemos neaptarnavo nei visuomenės, nei dalies vietinių kultūros autoritetų, šalia pradėjo plėtotis į savasties paieškas orientuota tradicionalistinio pobūdžio etniškumo linija, kuri, nepaisant tradicijos akcentavimo, veikiau idealizavo prarandamą arba jau prarastą tradiciją. Tokio atkūrimo ar nostalgijos sklaidos ėmėsi žmonės, kurie buvo persikėlę iš miesto į kaimą, paveikti modernizacijos, tačiau postalininėje epochoje vis labiau gravitavo lokalumo ir savasties ilgesio raiškos link. Tai buvo būdinga ne vien paribio, bet ir nemažai daliai *isteblišmente* buvusių talentingesnių kūrėjų. Galima teigti, jog aštuntame dešimtmetyje toks nostalgijos skleidimas lėmė platesnės visuomenės požiūrių slinktis, tačiau šio poveikio nereikia suabsoliutinti, juolab kad dalis visuomenės galėjo būti mobilizuojama ir kitais motyvais. Patys kultūrininkai galėjo būti veikiami pakitusių visuomenės nuotaikų, jiems taip pat buvo būdinga siekti populiarumo, karjeros. Todėl pažymėtinas abipusis santykio *kultūrininkas – visuomenė* poveikis.

Naujieji įpročiai, bendri sovietiniai standartai, kylantys mitai formavo tapatumą, kuris vienijo, tačiau santykyje su jais tradicionalizmas buvo savitumo (ar įsivaizduojamo savitumo) išsaugojimas. Ši strategija nebuvo visiškai unikali, panašūs procesai vyko Gruzijoje, net pačioje Rusijoje, t. y. liaudinių tapatumą (etninį partikuliarizmą, kurį pati puoselėjo⁹⁸) įtraukdamas į savo orbitą sovietinis tapatumas gavo tradicionalistinį atsaką. Negalima sakyti, kad šis santykis buvo visiškai priešingas, greičiau ši opozicija formavosi iš specifinės sovietinės aplinkos, kurioje telpa ir vieningą komunistinę visuomenę palaikantis utopiškumas, ir išlikę argumentai, jog tautos galės puoselėti savo kultūrą (gana panašus santykis kaip šiandien globalizacija tampa atsaku į globalizmą). Liaudinio etniškumo ir tradicionalizmo binariškumas iliustravo ir oponavimą, ir vienas kito papildymą. Ribos buvo išplaukusios, juolab kad

⁹⁸ Y. Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, vol. 53, No. 2, Summer 1994, p. 414–452.

interpretaciniame lauke (kaip suprato visuomenė, atskiri veikėjai) viena neretai tapdavo kita.

Abi projekcijos, ir liaudinis etniškumas, ir tradicionalizmas, galėjo daryti įtaką etninio tapatumo mobilizavimui nekreipiant dėmesio į „sovietinių filtrų“ nulemtą jų skirtingumą, tačiau skatinant įsisąmoninti, kad „esi lietuvis“ (tai, beje, palaikė titulinės tautos statusas), ir turint įtakos šio sąmoningumo plitimui ar net „skeveldrinio tipo“⁹⁹ politinio nacionalizmo momentams, taip pat etninių santykių įtampoms kasdienėse situacijose (pavyzdžiui, darbinuose santykiuose gamyklose, požiūriuose į tarpetnines santuokas, stereotipų sklaidoje¹⁰⁰, reakcijose į darbo jėgą, atvykstančią iš kitų respublikų, ar net turistus¹⁰¹). Pastebint, kad sovietinėje sistemoje buvo palikta vietos titulinės tautybės akcentavimui, net ir susiaurinta liaudinė projekcija formuoti „sovieticus lituanus“ išlaikė galimybę formuoti periferinį „savo“ tapatumą santykyje su „svetimu“ – gana abstrakčiu Centru ar dominuojančiu rusų tapatumu ar rusiškumo sklaida. Pažymėtina, kad sovietų valdžia sudarė sąlygas nemokamam švietimui, kuris tapo privalomu. Per edukacinę sistemą buvo įgyvendinama ne vien „tarybinių tikslų“, tačiau ir „tarybinių lietuvių“ vaizdinio sklaida, o tai išlaikant apibrėžtą teritoriją didino

⁹⁹ Ne nuosekli deklaruojama politinė pozicija, tačiau vienkartiniai, proginiai ar į konkrečius įvykius reaguojantys jaunimo pasisakymai, protestai.

¹⁰⁰ Savotiškai iliustratyvi sovietmečiu populiaru skanduotė: *Atvažiuoja troleibusas, / Vienas rusas, antras rusas, / Pilnas rusų troleibusas, / Nei mėsytės, nei dešrytės, / Tik raudonos vėliavytės!*

¹⁰¹ Pavyzdžiui, „Pravdos“ laikraščio 1979 02 12 d. rašte TSKP CK buvo persiųsta pažyma apie skaitytojų laiškus, kuriuose išdėstyti Lietuvos TSR pasireiškę nacionalizmo faktai. Štai leningradietis S. Inkinas skundžiasi, kad Druskininkuose ir Vilniuje patyrė nepagarbų jaunimo elgesį, o „Sovetskaja Litva“ laikraštelyje nėra medžiagos apie internacionalinį auklėjimą. Pavlova iš Utenos skundžiasi, kad Lietuvoje gana ryškus vietinis nacionalizmas ir kalbos diskriminacija: visos etiketės, valgiaraščiai, užrašai praktiškai tik lietuviški, o aukštosiose mokyklose vartojama tik lietuvių kalba. R. Michalkevičius iš Telšių rašo, kad jam viešint Vologdos srityje į jį kreipėsi pilietė N. Maslova. Ji teigė vykusį aplankyti žuvusio vyro kapo Alytuje ir paklaususi kelio į kapines sulaukusi replikų, jog rusai ne išvadavo, o pridirbo ir nėra čia ko važiuoti. RGANI, f. 5, ap.76, b. 161, l. 8–9.

atskirumo, uždaramo, specifiškumo pabrėžimo tendencijas sovietinės sistemos kaip imperijos kontekste. Šio tipo nacionalizmas neblogai koreliavo su nomenklatūrine „vietininkiškumo“ (*gimtojo krašto*) linija, nors kartu buvo pastarojo ribojama.

Nors šiame straipsnyje plačiau nenagrinėta, tačiau etninius judėjimus respublikoje lėmė ir kitos grupės, disidentai, Bažnyčia, išeivija, atskiri pogrindžio judėjimai. Nors būta ribojimų, asmeniniai kultūrininkų ryšiai su šiomis grupėmis neretai susipindavo, būdavo pasiekiami neformaliose erdvėse, susitikimuose su atvykstančiais arba išvykusiais išeiviais (iš pradžių su vadinamaisiais komunistų rėmėjais „pažangiečiais“, vėliau su nuosaikesnės išeivijos organizacijos „Santaros-Šviesos“ atstovais). Neatsitiktinai aštuntame ir devintame dešimtmečiuose respublikos valdžia specialiai daug dėmesio skyrė Lietuvos išeivijai, siekdama „išorinės propagandos stiprinimo“ tikslo sudarė galimybes lojaliems išeiviams spausdintis LTSR leidiniuose.¹⁰²

Paminėtina, kad panašiu metu šalia tautinės linijos vis labiau pastebimas vakarietiško modernizmo skverbimasis į dailininkų, rašytojų, kompozitorių, architektų ir kitų menininkų kūrybą. Tai skatino ir nuo N. Chruščiovo „atšilimo“ matoma *ieškojimų* linija, rėmusi naujų raiškos formų paieškas. Šios naujos formos turėjo būti „išsövetintos“, idėjinės. Nepaisant panašumo į vakarietiškos kūrybos analogus, kaltinimai vakarietišku kosmopolitizmu ar beidėjiškumu buvo pavojingesni nei kaltinimai palaikant folklorinio ar net istorinio tipo tautiškumą. J. Marcinkevičiaus istorinių dramų „patriotiškumas“ neatrodė toks pavojingas nei centrinės valdžios nemėgstamos liberaliosios idėjos, nukreiptos prieš pačią sistemą. Tačiau radikali buvo jo sėkmė, parodžiusi, kad visuomenei reikia tautinių istorinių temų lietuvių literatūroje: „Mažvydo“ spektaklio pabaigoje tais laikais salė Dramos teatre atsistodavo ir šaukdavo

¹⁰² LKP CK 1969 05 mėn. raštas TSKP CK, kuriame akcentuojama būtinybė į savo pusę patraukti kai kuriuos emigrantus, publikuojant kai kurių lojalesnių išeivijos rašytojų kūrinius, literatūros ir meno recenzijas respublikos leidiniuose „Pergalė“, „Kultūros barai“. RGANI, f. 5, ap. 61, 48, l. 97–103.

„Lietuva, Lietuva“ kartu su aktoriais.“¹⁰³ Šešto ir septinto dešimtmečių sandūroje susiformavę kultūros ir mokslo veikėjų rateliai N. Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpiu tapo savotišku atsaku į sovietinę konstruktyvizmo politiką (plėtojant internacionalinį ir liaudies tapatumą) ir pasižymėjo tradicionalistine elgsena: dėmesio daugiau skyrė kultūros paveldo klausimams, lietuviškumo tematikai, kalbos grynumo ir išsaugojimo klausimams. Beje, tą pačią kryptį tęsė ir aštuntame bei devintame dešimtmečiuose. Septinto ir aštunto dešimtmečių sandūroje iškilę tinklai daugiau orientavosi į modernizmą, naujoves, kitokius raiškos būdus, pradėjo vyrauti esamo gyvenimo (absurdiškumo) refleksija, tačiau S. Gedos ir M. Martinaičio poezija rodo, kad lietuvių archetipinio charakterio raiška tapo vis svarbesnė, tokią elgseną kopijavo arba ja dalijosi ir kiti kultūros veikėjai, sulaukiantys visuomenės dėmesio. B. Kutavičius statė operas, paremtas S. Gedos eilėmis, V. Kernagis rengė dainuojamosios poezijos vakarus dainuodamas M. Martinaičio eiles. Visuomenėje vis labiau buvo dalijamasi šia etniškumo versija. Daugelyje respublikų pradėjęs skliti Č. Aitmatovo „mankurto“ vaizdinys savaip apibendrino sovietmetyje užaugusio asmens prievolę – nesiniveliuoti ir nepamiršti savo šaknų. Ironiška, tačiau būtent sovietiniai kultūros kanalai užtikrino tokio požiūrio sklaidą. Vėlyvajame sovietmetyje vykusios autoritetinių kultūrininkų vyraujančios funkcijos transformacijos iš komunistinės ideologijos „indoktrinatoriaus“ į „lietuviybės“ proteguotojo vaidmenį iliustruoja ir 1980 m. J. Marcinkevičiaus išsakyta mintis svarstant literatūros ir rašytojo santykį: „Rašytojas yra bene aktyviausias nacionalinės kultūros sargas, savotiškas jos palikimo transformatorius į dabartį ir ateitį.“¹⁰⁴

Toks komunistinės krypties „nuideologinimas“ buvo sistemos nepajėgumo ir pagrindinės krypties praradimo požymis. Tai, kad KGB net centriniu lygiu įtartinais galėdavo paversti jaunuolių, kurie skaitydavo ankstyvųjų sovietų poetų, rašytojų darbus (nors kai ku-

¹⁰³ Interviu su V. Bubniu 2007 10 mėn.

¹⁰⁴ J. Marcinkevičius, Dienoraštis be datų, *Pergalė*, 1980, Nr. 3, p. 96.

rie jų vėliau buvo patekę į nemalonę, pavyzdžiui, B. Pasternakas)¹⁰⁵, susibūrimus, rodo, jog sistema lyg ir siekė valdyti visas grėsmes. Tačiau gana dažnas grėsmių sąrašo pervertinimas labiau rodo blaškymąsi, aiškios ideologinės krypties nebuvimą ir kontrolės kaštų¹⁰⁶ išaugimą, o tai ideologiškai silpnino kultūros lauko nuoseklumą, ekonomiškai – taikomų priemonių veiksmingumą, psichologiškai – suvokimą, kad „žinant taisykles galima pataikyti į taktą“. Visada pataikyti galima tuomet, jeigu užsiimi ideologiškai aštresnės retorikos skleidimu, tačiau oficialios kultūros autoritetai paskutiniai dešimtmečiais ir respublikoje, ir centre buvo ne tie, kurie siekė pataikyti į vis labiau tuščia tampančios ideologijos standartą, tačiau balansuojantys tarp visuomenės pulso jutimo ir legalių „ieškojimų“ kūryboje. Žinoma, ne itin radikalia forma, kas leistų sutrikdyti šį balansą ir rizikuoti būti apkaltintam pavojingais „buržuaziniu nacionalizmu“, „kosmopolitizmu“ ar „beidėjiskumu“, tiesa, dėl pastarojo būta atskirų atvejų. Tokiais autoritetais Lietuvoje tapo J. Marcinkevičiaus, A. Maldonio ratas, jaunesnės kartos kūrėjai S. Geda, M. Martinaitis, Rusijoje – J. Jevtušenka, A. Voznesenskis, R. Roždestvenskis. Labiau kosmopolitiškais laikomi J. Brodskis ar T. Venclova sunkiau galėjo pritapti sistemoje nei, Lietuvos atveju, etninę liniją palaikęs S. Geda, patyręs ribojimų, bet oficialiai spausdinęs kūrinius, nepriėmęs sprendimo tapti pagrindžio žvaigžde. Kita vertus, panašioje situacijoje atsidūręs režisierius J. Jurašas, sulaukęs kritikos dėl spektaklio „Barbora Radvilaitė“, pasirinko galimybę išvykti iš SSRS. Oficialiuosiuose procesuose etniškumas, netgi modifikuotas tradicionalistine autentiškumo prasme, nebuvo visiškai marginalizuotas, išskyrus tuos atvejus, kai kūrėjas išreikšdavo asmeninę „nepagarbą“ sistemai arba užkliūdavo kintančių ribų

¹⁰⁵ TSRS KGB 1969 04 14 d. raštas TSKP CK apie tai, kad balandžio 14 d. prie V. Majakovskio paminklo buvo susirinkę apie 50 jaunuolių, kurie skaitė šio poeto ir B. Pasternako eiles, pažeidinėjo tvarką. RGANI, f. 5, ap. 61, b. 81, l. 208.

¹⁰⁶ M. Harrison, Coercion, Compliance, and the Collapse of the Soviet Command Economy, *The Economic History Review*, Vol. 55, Issue 3, August 2002, p. 397–433.

kontrolei. Vadinasi, dažnas kultūrininkas Lietuvoje, nė neįsivaizduodamas, kad sistema netrukus grius („viskas atrodo amžinai“¹⁰⁷), siekė skleisti to meto sąlygomis sukonstruotus lietuviškus vaizdinius ar net pabrėžti savo kultūros esencializmą, akcentuoti kultūrinį grynumą (kalbininkų linija) neretai pirmiausia reaguodami į panašius Rusijos kultūrininkų mėginimus.

Kiek visa ši etniškumo mobilizacija galėjo prisidėti prie sovietinės sistemos griuvimo ir tautinio atgimimo? Literatūroje, aiškinančioje sovietų sistemos griuvimą, paprastai išskiriami trys svarbūs veiksniai, lėmę SSRS griuvimą: 1) Vakarų antisovietinė politika ir SSRS nesėkmės tarptautinėje arenoje; 2) sovietų ekonominis nuosmukis; 3) vidinių etninių-nacionalinių SSRS procesų dinamika.

Šio straipsnio kontekste aktualus pastarasis aiškinimas. Politinę potekstę turintis nacionalizmas pirmiausia buvo būdingas konkrečioms asmenims ar grupei jų, kurie veikė prieš sistemą, ją atvirai kritikavo, orientavosi į alternatyvius valstybingumo scenarijus svarbiausiu tikslu laikydami prarasto Lietuvos valstybingumo atkūrimą ar bent didesnio suvereniteto siekimą. Šia pozicija, nors ir su tam tikra išlyga, galima laikyti ir tą veiklą, kuri tiesiogiai nesiorientavo į lietuvių už sovietinės sistemos ribų, bet labiau pabrėžė asmens laisvės momentus, tačiau tuo metu šiuos procesus laikė sutampniais ir vienas kitą papildančiais. Ryškiausi tokio nacionalizmo pavyzdžiai – disidentų veikla (dalis disidentiškumo, skiriančio dėmesį vien žmogaus teisėms, nepakliūva į šią klasifikaciją), Katalikų bažnyčios kronikos leidyba, taip pat atskiros momentinės manifestacijos prieš sistemą, pavyzdžiui, R. Kalantos susideginimas ir jaunimo protestai, keli garsiau nuskambėję išvykimai (režisieriaus J. Jurašo) ar net pabėgimai (Brazinskų, S. Kudirkos atvejis) iš SSRS. Ši pozicija kartu pynėsi su Vakarų antisovietine politika, t. y. nebuvo vien vidinis procesas.

O štai *national building* procesą žymėjusi tradiconalistinė linija neturėjo politinės darbotvarkės, tačiau sovietmečiu vykstan-

¹⁰⁷ Taiklus A. Yurchako (A. Jurčako) visos vėlyvojo socializmo kartos apibūdinimas.

ti etninių ir nacionalinių vaizdinių sklaida darė įtaką visuomenės orientacijai, jos stiprėjantiems nacionalinio pobūdžio impulsams. Kultūrininkai, kurių „tinkama biografija ir savybės“, kiek vėliau dalyvavo inicijuojant nacionalinio atgimimo bangą ir į ją įsiliejo. Panašiai kaip Jugoslavijoje, sovietinėje sistemoje nacionalizmo dinamika niekur nedingo, ji ilgą laiką palaikė simbiotiškus santykius su Centro politika: lietuviškumą buvo įmanoma kurį laiką plėtoti šalia tarybinio piliečio tapatumo, tačiau pamažu etninė linija pradėjo nebetilpti į internacionalinio patriotizmo schemas. Ji dažniausiai vyko isteblišmente ar šalia jo, iš dalies buvo institucionalizuoto¹⁰⁸ etniškumo (tautiškumo) padarinys. Ji perteikė etnofederalizmo struktūrą ir išskyrė titulines tautas. Pažymėdama vidinių veiksnių reikšmę SSRS iširimui tyrinėtoja E. Walker akcentuoja, kad kaip tik sovietinio etnofederalizmo institucinis modelis ir nacionalinė politika turėjo esminės įtakos tautiniam fragmentavimuisi, o tai buvo tarsi nuolatinis iššūkis režimo legitimumui.¹⁰⁹

Etninio tapatumo mobilizavimas turėjo potencialą peraugti į politinį nacionalizmą, juolab kad didėjanti etninių ir nacionalinių procesų pavojų įžvelgė ir pati sovietinė valdžia. Nacionalizmo tyrinėtojas Marcusas Banksas (Markusas Benksas) yra aprašęs etniškumo įtampų ir etniškumo raiškos virsmą politiniu nacionalizmu.¹¹⁰ Tikėtina, kad net ir disidentinę poziciją pasirinkę atstovai (pavyzdžiui A. Terleckas¹¹¹) buvo veikiami destalinizacijos proceso ir bendros „atlydžio“ atmosferos kultūriniame lauke N. Chruščiovo arba ankstyvuojau L. Brežnevo valdymo laikotarpiu. Ne visos

¹⁰⁸ R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, 1996.

¹⁰⁹ E. W. Walker, *Dissolution. Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union*, Berkeley, 2003.

¹¹⁰ M. Banks, *Ethnicity: Anthropological Constructions*, Routledge, 1996; Lietuvių tapatybė, *Etnologijos ir antropologijos enciklopedija*, Vilnius, 2011, p. 40–41.

¹¹¹ A. Terleckas, *Laisvės priešaušryje: rezistentų prisiminimai 1970–1986*, Vilnius, 2011.

oponuojančios pozicijos sutilpo į etninį nacionalizmą¹¹², tačiau būtent etniškumu grįstas nacionalizmas buvo gyvybingiausias ir dominuojantis, dažnai apėmęs ir kitas *kitoniškumo* sistemos atžvilgiu formas. Neatsitiktinai pačios sovietinės valdžios akyse nepalankūs dalykai buvo suplakami po viena etikete (pačios sistemos grupavimas), kas akivaizdžiai matyti septintame ir aštuntame dešimtmečiuose: „Formalizmo ir abstrakcionizmo radimasis – tai ne tuščias dalykas, o atsitraukimas nuo socialistinio realizmo, nuo sveiko mąstymo. Tai ne paieška „naujų formų“, o nusileidimas buržuazinei ideologijai, idėjinių principų atidavimas“.¹¹³ Tai dar labiau tiko Lietuvai, kurioje savo pobūdžiu nevienodas *kitoniškumas* buvo tarpusavyje tapatinamas ne tik valdžios. Jis neretai susipindavo ir patiems kultūrinio lauko veikėjams patekus į tuos pačius visuomenės socialinius tinklus (pavyzdžiui, savaiminės visuomenės atvejis¹¹⁴). Kultūrininkų sovietmečiu atliktas etniškumo projektavimas įtvirtino dėmesį tautos tematikai: juk posovietmečiu lietuviškoje istoriografijoje išivyravo „tautos vargų“ bei „aukų ir herojų“ istorijos naratyvai, aiškiai pratęsiantys gana uždaro etniškumo sklaidą, įpintą ne tik į nacionalinius mitus, bet ir į kai kuriuos viešus ritualus, aptariamus kylančias grėsmes.

¹¹² Antiatominės energetikos ir žaliųjų judėjimus Lietuvoje, Rusijoje ir Ukrainoje nagrinėjusi J. I. Dawson (Džani I. Deivson) pastebėjo, kad devintame dešimtmetyje susiformavę judėjimai buvo visur aplinkui esančio nacionalizmo savotišku pakaitalu (dubliavimo reiškiny) ir tapo didesnio vietinio išskirtinumo, apsisprendimo mobilizuojančia priemone. J. I. Dawson, *Eco-Nationalism: Anti-Nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*, Duke University Press Books, 1996.

¹¹³ 1962 12 mėn. Ideologinės komisijos prie TSKP CK posėdžio su jaunaisiais rašytojais, dailininkais, kompozitoriais, Maskvos kino ir teatro kūrybiniais darbuotojais stenogramos išrašas. L. Iljičevo kalba, RGANI, f. 72, ap. 1, b. 3, l. 5–7.

¹¹⁴ *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius, 2011.

Between the Folk and the Nation: The Activities of the Cultural and Ethnic Projection in Soviet Lithuania

Summary

Soviet constructivist national policy was sharp and ambitious, and attempted to recreate ethnicity; therefore, the activities of the cultural elites automatically became a part of this construct. The support of ethnicity (lithuanianisation) among local cultural workers was shaped not only as an individual choice or the impact of the social milieu, but was also influenced by the states' promoted ethnic particularism and national processes, which increased during the post-stalinist period and were manageable only with difficulty, and all this regularly became a cause for everyday inter-ethnic tensions and a search for authenticity in the national culture.

The aim of the article is to show the participation of local cultural elites in the development of ethnic projections and the mobilisation of the national identity. This process is analysed by looking at the activities and ideas of cultural elites, which could be expressed both in the official Soviet discourse and in informal spheres. Bearing in mind that 'nations are not simply discovered, but rather created by intellectuals' (E. Kedourien), a further focus on the capacities of local cultural workers to mobilise the national identity is important.

In the study, two main projections of ethnicity are distinguished. One of them covers the Soviet artificial (people's) ethnicity. Another projection of ethnicity is linked to traditionalism, essentialism and authenticity. Both projections had an influence on the mobilisation of the national identity during the Soviet period, and were at least partly dependent on Soviet internationalism policy. During the late Soviet period, the creation and recreation of the content of ethnicity clearly became an important part of local cultural processes. Alongside the Soviet Lithuanian perspective, the insights are also contextualised on

the general level of the USSR, observing similar or different processes, and especially the influence of Russian cultural production and the strategies of local elites. 'People's ethnicity' was based on a rather schematic evaluation of the past, defining the pre-modern (pre-Soviet) heritage as part of the equation, which helps to illustrate the positive change for society under the conditions of the socialist path, and this attitude became a pattern which automatically produced the same standards, interpreting the incorporation of the 'past' into current Soviet life. Thus, the traditionalist line, which motivated the search for authenticity, revealed a response to the deterritorialisation of traditional (folk) culture, and the uniformity of urban culture. Despite the fundamental differences, these two projections often overlapped; people involved in culture were often related to both lines, and there was an interpretative indeterminacy and non-determinacy in real life. In the Soviet period, the support for a traditionalist line, supplemented by an increased interest in old Lithuanian history, was evidence of the mobilisation of the national identity in the milieu of the local intelligentsia, which during the post-stalinist period tended to increase and have an impact on the national processes of the 1980s. The growing orientation towards essentialism was not unique to Soviet Lithuania: similar processes were happening in other Soviet republics, and additional legitimacy for those activities as the reaction were also driven by similar processes among Russian cultural elites.